

meerde diakoniehuis te Leeuwarden de grenzen van hun bevoegdheden hadden overschreden. Zij hadden een ingezetene van het huis 'veroordeeld' niet alleen drie jaar binnenshuis te blijven, maar zelfs opgesloten te zitten. Dit 'vonnis' hadden zij opgetekend in een sinds 1759 bijgehouden zogenaamd 'strafboek'. Het hof had in dit geval dubbel reden tot verontwaardiging: niet alleen werd zijn jurisdictie door een dergelijke particuliere en illegale strafoefening aangetast, maar bovendien werden op de vrouw in kwestie, en in andere gevallen, volstrekt inadequate straffen toegepast die in een particuliere gevangenschap moesten worden uitgezeten. Uit angst de nieuwsgierigheid van 'het gemeen' onnodig op te wekken, liet het hof de zaak met een mondelinge berisping op zijn beloop, waarbij het constateerde, dat de diakens in hun overijverigheid - men kon wel begrip opbrengen voor zijn standgenoten - in dit geval toch een maatregel hadden genomen die 'verre excedeerde de vaderlijke en hujselijke correctie die zij als besorgers en toesienders der arme ledematen vermogen te oefenen'¹⁷⁸.

CRIMINELE RECHTSPRAAK EN BUREAUCRATIE SINDS DE BATAAFSE OMWENTELING

De ingrijpende politieke veranderingen sinds 1795 hebben het hof niet onberoerd gelaten. Ze hebben ook hun weerslag gehad op de interne organisatie van het hof en op het wel en wee van althans enkele categorieën justiciabelen. Gebrek aan continuïteit in de bemanning van het hoogste orgaan, het college van raadsheren, moet het naar behoren functioneren van het hof soms ernstig hebben belemmerd. Ik beperk mij, mede om redenen hierboven reeds uiteengezet (zie bij noot 72), tot enkele hoofdmomenten die voor mijn betoog onontbeerlijk zijn. Driemaal was een ernstig conflict met het provinciale bestuur aanleiding tot massaal ontslag der raadsheren.

I. Hoewel ongetwijfeld politieke en persoonlijke tegenstellingen en grieven een voorname rol hebben gespeeld, lijkt de aanleiding tot het eerste conflict de openlijke afkeuring te zijn geweest die het hof uitsprak over de publicatie van 7 april 1795¹⁷⁹. Daarin hadden de provisionele representanten, zonder eerst het advies van het hof in te winnen - een oud zeer! -, zeer zware straffen gesteld op het houden van bijeenkomsten met het doel de regering omver te werpen, op het zingen van Oranjeliedjes, op het verspreiden van valse geruchten over troepenverplaatsingen en dergelijke meer. Eigener beweging zond het hof zijn zeer uitvoerige en gemotiveerde reactie¹⁸⁰. Deze kwam erop neer: (1) dat de straffen te zwaar waren om effect te

178. Hof S, 1, fol. 248r-251v (11 en 14 februari 1772).

179. Hof E 5 in dato; de publicatie bedreigde zelfs het zingen van Oranjeliedjes en dergelijke meer, waardoor oproer zou ontstaan, met de doodstraf.

180. Hof L, 10, fol. 221-232 (30 april 1795).

kunnen sorteren en dat deze bovendien in geen verhouding stonden met het misdrijf; (2) dat de bewoordingen van de publicatie zo vaag en soms dubbelzinnig waren gesteld dat daardoor de persoonlijke veiligheid der ingezetenen in het gedrang dreigde te komen; (3) dat het hof zich in zijn criminele jurisdictie verkort en de eigen integriteit bedreigd zag door het gestelde in de publicatie, dat het hof de 'verantwoordelijkheid' zou dragen voor het uitvoeren van het decreet en door de bevoegdheid van het 'Comité van Waakzaamheid, veijligheid en correspondentie' tot het arresteren van verdachten.

Naast de ongezouten kritiek op de publicatie van 7 april - welke een aardig inzicht geeft in de opvattingen van het hof over de zin van het straffen - had het hof nog een steen des aanstoets opgeworpen. Het betrof de afkeuring die het had uitgesproken over de vernietiging, door de provisionele representanten, van enkele sententies die het hof tegen patriotten na 1787 had geveeld¹⁸¹. De strijd om de afpaling van de macht was losgebroken. Het hof beriep zich op zijn uitsluitende rechtsmacht in criminele zaken gebaseerd op een 'wet' die zowel hof als representanten dienden te handhaven¹⁸². De laatsten zagen geen andere uitweg dan krachtig optreden - om het 'vertrouwen' in het hof te herstellen¹⁸³! Het resultaat was ontslag voor zeven raadsheren¹⁸⁴. Aangezien Jan Poppe Andreae van Haren al op 28 februari 1795 wegens dienstweigering was ontslagen¹⁸⁵, bleven na nieuwe benoemingen in de loop van dat jaar nog slechts vier raadsheren van de oude garde over. In juli 1795 kreeg ook de procureur-generaal zijn 'dimissie'¹⁸⁶. Stabiliteit werd hiermee niet bereikt. De precedentloze maatregel ter onderschikking van de rechterlijke aan de revolutionaire uitvoerende macht leidde tot nieuwe conflicten. De nieuw-benoem-

181. Zie de memorie van het hof naar aanleiding van de gewraakte resoluties van 7 februari en 18 april 1795, in Hof L, 10, fol. 216 w (21 april 1795).

182. Het rapport dd. 6 juni 1795 over de affaire-Kessler (één van de vroeger veroordeelden) van de commissie Van Beyma-Van den Burg-Brouwer aan de provisionele representanten vormt ten deze boeiende lectuur: de commissie adviseerde tot ontslag van de raadsheren en hun arrestatie, zie BRF ongenummerd (wegens herinventarisering), map 'Commissie Organisatie Hof'. Ik dank dit stuk en enkele andere uit deze periode aan de heer P. Nieuwland van het rijksarchief Friesland, die ik voor zijn hulp gaarne dank zeg.

183. Dat laatste is een vondst van (J.L.) Huber in zijn voorzichtige 'Praeadvis en bedenkingen' aan de representanten dd. 8 juli (1795), zie BRF als voren.

184. Publicatie van 15 juli 1795, onder andere in Hof E, 5.

185. Zijn ontslagbrief in Hof F, 2 in dato.

186. Blijkens een 'advies' dd. 11 juli 1795 diende de procureur-generaal te worden ontslagen, omdat de 'gemanifesteerde begeerte van een aanzienlijk gedeelte van Vrieslands ingezetenen' in dit geval zwaarder moest wegen dan de eis van rechtvaardigheid die inhoudt 'dat men niet dan op goede gronden enig mensch van zijn verkreegen recht konde berooven'. Bij dit advies zit een minuut van een concept voor een nieuwe instructie voor de functie van procureur-generaal; interessant daarin is de uitdrukkelijke bepaling 'Dat de Procureur Generaal geene emolumenten, anders tot zijn post behoord hebbende, zal genieten' en dat die emolumenten zouden toekomen aan zijn substituut (adjunct); zie BRF ongenummerd (als in noot 182) en S. Koopmans, *Friesland gedurende het eerste jaar der Bataafsche vrijheid, februari 1795-1796* (Leeuwarden, 1888) 29. De 'commissie' van de nieuwe procureur-generaal, mr. Petrus de Gavere, dd. 13 juli 1795 in Hof C, fol. 227v-229.

den toonden te veel traditionaliteit in hun Friese juristendenken en te veel *esprit de corps* om zich zonder meer te onderschikken als willoze uitvoerders.

II. Op 28 januari 1796 vaardigden de representanten een publicatie uit¹⁸⁷, die in het verlengde lag van die van 7 april 1795. Het hof werd gelast zich te onthouden van bemoeiing met 'politieke verschillen', ook al zouden die gevallen 'in gewoone tijden als crimineel' kunnen worden beschouwd. Nogmaals vernietigden de representanten alle voor het hof gevoerde of hangende processen en vonnissen inzake 'patriottisme' en zij bevalen het hof, de procureur-generaal en lagere gerechten streng op te treden tegen 'bewegingen der aanklevers van de Oranjepartij'. Opnieuw verzette het hof zich tegen wat het beschouwde als uitzonderingsrecht en inbreuk op zijn criminele jurisdictie¹⁸⁸. Daarnaast speelde nu de van ambtenaren geverge eed van afkeer van het stadhouderlijk en aristocratisch bewind een complicerende rol¹⁸⁹. Op 11 april 1796 kregen de vier raadsheren die nog voor 1795 benoemd waren, hun ontslag; op 27 en 30 april volgden vrijwillig nog vijf raadsheren. In de loop van 1796 volgden drie in 1795 benoemden, zodat in dat jaar een volledige verving van de raad plaats vond. Van groter belang voor de rechtspraak moet echter vooral zijn geweest het feit, dat de representanten ertoe overgingen niet-juristen tot raadsheer te benoemen. Daarmee gooiden zij een oude benoemingsvoorwaarde overboord¹⁹⁰. Ter vergroting van het recruteringsveld - vooral van politieke geestverwanten - aanvaardde men het nadeel van ondeskundigheid. De nieuw-benoemden - onder wie de bekende Gerrit Paape - waren koopman, leraar van de doopsgezinden, notaris. Een adresbeweging vanuit de bevolking moest dit beleid steunen¹⁹¹. De representanten vonden overigens waarschijnlijk niet gemakkelijk kan-

187. Hof E, 5 in dato.

188. Zie de gedrukte *Deductie van het Hof van Friesland overgezonden aan de Repraesentanten van het Volk van Friesland, den 19 April* (Leeuwarden, 1796); exx. in Sb (GAL) onder E 277 (vergelijk Visscher, *Catalogus*, 262) en Pb onder 3460 Gesch. enz.

189. Publicatie van 11 maart 1796, Hof E, 5 in dato.

190. Resolutie van 14 april 1796 'dat om tot de bediening van Raad in den Hove van Justitie verkiesbaar te zijn niet meer zal worden vereischt het gradus Doctoratus of Licentiatius, nog de benoemene personen zullen behoeven gepractiseerd te hebben tot, of geschiktheid te hebben voor de Advocature, maar dat de hoedanigheden om gemelde bediening waar te neemen, niet anders zullen behoeven te zijn als die, welke ter waarneeming van de hoogste belangen van dit gewest worden vereischt'. BRF 17 fol. 1708-1709. Vergelijk ook de propositie van het comité van algemene waakzaamheid, dd. 12 april 1796, waarbij intrekking van artikel 25 (betreffende benoembaarheid, van raadsheren) van het reglement reformatoir van 19 maart 1673 werd voorgesteld; benevens het rapport dd. 10 april 1796 van dat comité over de criminele actie die het hof tegen de magistraat van Leeuwarden was begonnen: daarin werd het benoemen van nieuwe, betrouwbare raadsheeren voorgesteld. Beide in BRF ongenummerd (als in noot 182).

191. Een bundel voorgedrukte adressen aan het provinciaal bestuur, waarin de ondertekenaars hun instemming betuigen met een zinsnede als 'dat wijders de personen, die in de plaatzen der gecomoveerde Raaden zijn aangesteld geworden (hoewel met geene Doctoraale Bullen voorzien,) echter in de oogen van alles wat edel en braaf denkt in den Lande (...) beschouwd kunnen worden als mannen van beproefde braafheid, kundigheid en Vaderlands-liefde', in BNF nr 132 (oud).

didaten. Na de aanstelling van Jan Arnold in januari 1797 handhaafde men het aantal raadsheren op acht¹⁹². Een andere verklaring voor deze vermindering van het aantal raadsheren, dat immers traditioneel twaalf was geweest, kan worden gevonden in de bezuinigingstendenzen die zich in deze jaren lieten gevoelen. Het feit dat men het griffiersambt bij het hof na het aftreden van mr. Hendrick van der Haer (1774-96) vacant liet, wijst in die richting.

Ook in andere regionen van het ambtelijke apparaat werd het provinciaal bestuur met verzet geconfronteerd. Doorlichting van het apparaat van het hof leert, dat het weigeren van het afleggen van de verklaring, vereist door de publicatie van 11 maart 1796, tot nogal wat ontslagen aanleiding heeft gegeven: de substituut griffier, de eerste deurwaarder, twee deurwaarders, vijf bodes en de beide grossanten¹⁹³. Verzet, in woord en geschrift, van enige 'Friesche Burgers' tegen de aantasting van de criminele jurisdictie van het hof was vruchteloos¹⁹⁴.

III. De sinds 1795 sterker wordende tendenzen tot bezuiniging op het ambtenarenapparaat¹⁹⁵, tot centralisatie van het bestuur en onderschikking van het hof vonden in 1797 een nieuw culminatiepunt. Zowel bezuiniging als centralisatie werden waarschijnlijk beoogd met de resolutie van 17 maart 1797¹⁹⁶, waarbij werd bepaald, dat alle uitgaven door het hof eerst moesten worden gefiatteerd door gedeputeerden tot de financiën. Tijdens het *ancien régime* had het hof een vrij grote vrijheid gehad bij het besteden van gelden voor speciale doeleinden. Voor die incidentele uitgaven gaf het hof zelf 'ordonnanties' uit¹⁹⁷. Gedeeltelijk betroffen deze periodiek terugkerende uitgaven - zoals die voor leveranties van papier, het snoeien van bomen in de kanselarijtuin of het inbinden van registers -, maar soms ging het om buitengewone uitgaven zoals het uitkeren van een beloning aan een verklik-

192. Vier van hen, Adrianus Alma, Hoite Born, Pier J. de Visser en Abraham Staal werden op 27 april 1796 'vast' benoemd; de anderen, Antonius Flink, Gosse Helder, Gerrit Paape en Jan Arnold, kregen niet meer dan een 'provisionele' aanstelling. Ik dank mevr. mr. B. S. Hempenius-van Dijk die mij vele van de door haar verzamelde gegevens over raadsheren uit deze periode ter beschikking stelde.

193. Het ontslag, door de raad, volgde op een bevel van het provinciaal bestuur, dd. 25 oktober 1796, zie resolutie Hof S, 2, fol. 12v (11 november 1796); vergelijk daarbij Hof J, 1 (ingekomen binnenlandse missives 1776-1797) nrs 102-104 en 110, en BRF, 30, fol. 177v-180r.

194. De ongenoemden richtten een gedrukt request *Aan de Nationale Vergadering* (mei 1796, 6 blz.), waarin zij aan de kaak stellen de Friese publicaties van 28 januari en 26 februari 1796 betreffende de criminele jurisdictie van het hof, van 11 maart: de verklaring tegen het stadhoudelijk bewind en de resoluties van 3 maart (ontslag van de procureur-generaal), 11 april (ontslag vier raadsheren) en 14 april 1796 (wijziging vereisten voor benoembaarheid tot raadsheer).

195. Zie de ongedateerde 'Lijst van onwaardige of nuttelooze amptenaaren, zoodanig dezelve door de onderscheiden Raaden der Gemeente zijn opgegeeven, voorzooverre die van landswege zijn aangesteld of betaald worden' (1798?), BRF ongenummerd (als in noot 182).

196. BRF, 24, 1311-1312.

197. Een uitvoerig overzicht van omstreeks 1776 van dergelijke uitgaven vindt men op de eerste, ongepagineerde bladen van Hof UUU ('Annotatie van eenige ordonnantien, welke van tijdt tot tijdt jaerlijcks bij den Hove worden verleendt').

ker . Bovendien kreeg een functionaris als de procureur-generaal een flink bedrag aan 'geheim correspondentiegeld', over de besteding waarvan hij pas achteraf rekening en verantwoording - en deze niet eens gespecificeerd - hoefde af te leggen¹⁹⁹.

Aan deze financiële armslag, in wat het hof als zijn 'huishoudelijke zaken' beschouwde, werd een einde gemaakt. De kwestie ontstond in 1796 toen de heren van de financiën enkele 'ordonnantien' van het hof, onder meer ten behoeve van de grossanten, niet meer wilden honoreren. De raad voelde zich danig in het hemd gezet:

Eene handelwijze juist geschikt, zoo om den Raad al het nodig gezag over deszelfs suppoosten en onderhorigen geheel te doen verliesen, als om dezelve gedurig in zijne werkzaamheden aangaande de administratie der justicieele zaaken te belemmeren²⁰⁰.

Inderdaad kon door de controle vooraf de criminele justitie belemmerd worden, bijvoorbeeld doordat tipgelden en dergelijke geopenbaard moesten worden. Ultimatieve dreiging met ontslag mocht niet baten²⁰¹. Het bestuur bleef bij zijn besluit. De raadsheren voerden hun dreigement uit: zeven van de acht namen op 24 mei 1797 ontslag.

Een stormachtige periode die de zelfstandigheid van het hof flink had aangetast, was daarmee ten einde. Conflicten van zo grote omvang deden zich niet meer voor. Een zekere stabilisering trad in, hoewel van een 'normale' situatie nog geen sprake was. Ter aanvulling van de raad werden zeven raadsheren benoemd, van wie er echter drie niet als *ordinaris raadsheer* werden aangesteld²⁰². In januari 1798 begint zich al een reactie voor te doen in die zin, dat men aan gepromoveerde juristen weer de voorkeur geeft. Na de val van het bewind-Vreede, die twee raadsheren meesleepte²⁰³, begonnen zelfs vertegenwoordigers van de oude garde terug te komen²⁰⁴. Bovendien kreeg nu 'Den Haag' een grotere greep op de benoemingen. De laatste in de achttiende eeuw benoemde raadsheer, mr. Montanus Hettema, werd door het

198. Vergelijk daarvoor Hof S, 1, sub 9 maart 1770 en S, 2, sub 29 maart 1803; *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XIV (= *Tegenwoordige Staat Friesland*, IV (1789) 161.

199. Zie over de besteding daarvan een notitie dd. 25 maart 1796 van de 'afgaande' procureur-generaal, Andreae, in BRF ongenummerd (als in noot 182).

200. Missive van het hof, dd. 15 maart 1797, in Hof L, 11, fol. 46-48.

201. Missiven van het hof, dd. 23 en 30 maart 1797, in Hof L, 11, fol. 50-53 en 59.

202. Deze zeven werden, om de continuïteit van de rechtspraak niet helemaal te onderbreken, allen al op 29 mei 'ad interim' geïntroduceerd; de vier kregen op 20 september hun 'commissie'; zij werden op 21 september geïntroduceerd in de raad. Van de laatste drie had Albertus Telting, tevoren advocaat te Franeker, al op 13 september ontslag genomen; in zijn vakature werd voorzien door de 'commissie' aan Antonius Driessen, JUD (!), op 19 januari 1798 (vergelijk noot 192).

203. Abraham Staal en J. C. Kutsch kregen op 27 juni 1798 ontslag.

204. Dr. Petrus Gosliga, evenals de nieuweling dr. Sicco Gerlsma, kreeg op 7 juli 1798 zijn commissie krachtens besluit van het intermediair uitvoerend bewind en aanschrijving van de agent van justitie; zie Hof C, fol. 659-665.

vertegenwoordigend lichaam aangesteld²⁰⁵. Interessant is het in dit verband ook te zien op welke wijze de benoemingen tot stand kwamen. Voor de eerste maal vond ik een lijst met voordrachten naar aanleiding van de vacatures in mei 1797²⁰⁶. Het jaar daarop deed het hof, dat weliswaar uit de kranten had gelezen dat een nieuwe raadsheer (Hetteema) was benoemd maar daarvan nog niet officieel in kennis was gesteld, toch een voordracht, waarbij de benoemde bovenaan prijkte²⁰⁷!

Ten aanzien van het gewestelijke beleid in deze periode tegenover zijn ambtenaren valt thans slechts het volgende op te merken. Evenals dat elders schijnt te zijn gebeurd, werd in Friesland een 'Commissie tot de ambtenaren' ingesteld. Deze adviseerde over requesten van ambtenaren om benoeming op bepaalde posten, om pensioen, verhoging van tractement en dergelijke. Voorzover thans valt na te gaan hield die commissie er een zeer terughoudend beleid op na²⁰⁸. Op het verzoek van een ambtenaar om, wegens zijn hoge leeftijd, van zijn werkzaamheden te worden ontheven met behoud van zijn salaris en met toekenning van een jaarlijks bedrag van f. 35,- ter compensatie van het wegvallen van zijn emolumenten adviseerde de commissie negatief: 'om reden, dat het een tegenstrijdige saak is vermindering van werk en vermeerdering van tractement' toe te staan. Van een wettelijke pensioenregeling was men nog ver af²⁰⁹. Aangezien nauwelijks opzettelijk, laat staan systematisch, werd getheoretiseerd over wat nu eigenlijk een 'ambtenaar' was²¹⁰, moeten we genoegen nemen met en passant gedane mededelingen. Zo schreef het hof in een advies van 3 december 1796 over een concept-publicatie, die ertoe moest leiden het afleggen van de al eerder genoemde verklaring van afkeer van het stadhouderlijk en aristocratisch bewind (publicatie van 11 maart 1796)²¹¹, verder af te dwingen, dat de in het concept beoogde 'advocaten, procureurs postulanten, notariën, schrijvers

205. Hij volgde Gerlsma op, die lid van het vertegenwoordigend lichaam was geworden. Ook hij had al eerder als raadsheer gefungeerd (1795-1796). Hij legde nog de eed af op de instructie van het hof uit 1597. Zijn commissie is de laatste die in het commissieboek van het hof werd geregistreerd: Hof C, fol. 666-667.

206. Rapport dd. 26 mei 1797 met een nominatie tot leden in den raad van justitie, in BRF ongenummerd (als in noot 182). Aldaar vindt men ook enkele brieven van personen die de hun aangeboden posten in het hof aanvaardden of weigerden. Voor een voordracht uit 1796 zie hieronder bij noot 213.

207. Missive dd. 22 december 1798 in Hof I, 4, fol. 59. De andere (figurant-) kandidaten waren mrs A. Telting en T. Canter Visscher.

208. Van het archief van deze commissie zijn thans nog maar enkele losse stukken teruggevonden, zie BRF ongenummerd (als in noot 182), map 'Commissie tot de ambtenaren'.

209. *Ibidem*. Hier en daar is wel een uitzondering te vinden: in 1790 besloot het hof een dienaar van de criminele justitie wegens diens hoge ouderdom een jaarlijks pensioen van f. 150,- toe te kennen en tevens de substituuat procureur-generaal te machtigen een ander in de plaats van de 'gepensioneerde' aan te stellen: Hof S, 1, fol. 314r.

210. Zie daarover het al vaker geciteerde artikel van Vries, 'Geschapen tot een ieders nut' (zie hiervoor noot 4).

211. Zoals hierboven reeds werd medegedeeld (bij noten 189 en 193) hadden alle functionarissen van het hof per 11 november 1796 die verklaring getekend.

van publicque instrumenten enz.':

in zeekeren zin niet wel als openbare ambtenaaren kunnen worden aangemerkt; ... naar het oordeel van den Raad schijnen zij veel eerder te behooren tot geprivilegieerde perzoonen ter zaake van hunnen bekwaamheid, en dus in zekeren zin gelijk te staan met timmerlieden, kleermakers.

En het hof zag daaruit een criterium van onderscheid voortvloeien, dat modern aandoet: zodat 'zij - zoo zal men oordeelen - niet als ambtenaaren van staat die geld uit 's Lands Cassa trekken, behoeven beschouwd te worden'²¹². Een belangrijk gegeven dat naar voren komt, is de handhaving van de onregelmatige emolumenten naast het vast jaartractement. Betaling van aequivalent en officiegeld schijnt sinds 1796, althans in de oude vorm, achterwege te zijn gebleven²¹³.

Ook de periode 1798 tot 1811 is zo rijk aan gebeurtenissen op het politieke en administratieve vlak die onvermijdelijk het hof en zijn leden raakten, dat enige uitvoerigheid op zijn plaats is. Twee cesuren zijn in die periode aan te wijzen welke voor het hof van groot belang waren. De eerste valt einde 1801, de tweede einde 1805. De al genoemde, in 1798 ingetreden 'reactie' kan ten aanzien van het hof niet meer reliëf worden gegeven, aangezien van eind 1798 tot eind 1801 geen nieuwe benoemingen in de top van het hof werden gedaan. Het aantal raadsheren bleef gehandhaafd op acht. De post van griffier liet men vacant. Een voordracht van het hof aan het provinciaal bestuur tot bezetting ervan werd niet ingewilligd²¹⁴. De bekende reactie die in 1801 met een staatsgreep en de illegale aanvaarding van een

212. BRF ongenummerd (als in noot 208). Deze interpretatie van het 'ambt' door het hof poogde die van een publicatie van 15 maart 1796 (welke die van 11 maart moest interpreteren) te verenigen. Volgens die interpretatieve publicatie diende onder 'alle openbare bediendens' bovendien te worden verstaan: 'praeceptoren, advocaten in zoe verre bij den Nederrechter de practijk oefenen, schoolmeesters, opzichters en verdere lands- en stadsbediendens'; daaraan werd nog toegevoegd: 'terwijl de ontzetting niet dadelijk [door een ontslagbrief] zal behoeven te geschieden, maar de onwillige gerekend worde van zijn officie of ambt vervallen te zijn, zonder tussenkomst van eenige daad' (dus automatisch en van rechtswege), *ibidem*.

213. Als men dit zou mogen concluderen uit het beëindigen, in 1796, van het in noot 92 gesignaleerde register van equivalenten en uit een rapport dd. 31 augustus 1796 van de 'Commissie ter regeling der tractementen' over het inkomen van de substituut procureur-generaal, waarin men een jaarwedde van f. 1.000,- genoeg acht: géén emolumenten van den Lande 'dog insgelijks zonder betaling van equivalent of officiegeld'; BRF ongenummerd (als in noot 208).

214. Missive van 29 oktober 1796 in Hof L, 11, fol. 33v-34v. Op de voordracht stonden: Joost van Ro(o)mswinckel advocaat te Leiden, Cornelis Pothoff rector van de Latijnse school te Meppel en Gosse Helder (notaris) te Leeuwarden.

Om de griffierswerkzaamheden toch te kunnen doen plaats vinden besloot het hof dat werk te laten verrichten door de substituut-griffier die daartoe assistentie zou krijgen van de *rollarius* en de ontvanger der 'cancelarijgerechtigheden'. Van het provinciaal bestuur had het hof toestemming gekregen (12 januari 1798) onder hen f. 200,- te verdelen (zie daarbij een aanvankelijke weigering, dd. 4 januari in Hof J, 2, nr 6). Men kwam er zo dus op een koopje van af: Hof S, 2, fol. 19-21 (13 februari 1798).

nieuwe staatsregeling begon²¹⁵, had al heel spoedig voor het Friese hof gevolgen. Krachtens besluit van het staatsbewind van 9 november 1801 werd het Friese hof opgeheven en vervangen door een departementaal gerechtshof²¹⁶. Op 14 november werd de top van het hof in zijn geheel ontslagen; op dezelfde dag werd door een regeringscommissaris het nieuwe hof geïnstalleerd. Slechts twee zittende raadsheeren kwamen terug; drie van de zes nieuw-benoemden hadden al voor 1795 gefungeerd. Er bleven vier vacatures²¹⁷. De procureur-generaal werd vervangen. De griffiersfunctie werd weer vervuld. Ook onder de suppoosten vond een grondige zuivering plaats; van hen die niet werden ontslagen, kregen de meesten slechts een tijdelijke aanstelling²¹⁸. Pas op 20 oktober 1802 ging de raad over tot aanstelling van zijn suppoosten in vaste dienst. Nog steeds was de griffier gerechtigd de functies van ontvanger der kanselarijgerechtigdheden, sportelbewaarder en grossanten te doen vervullen²¹⁹. Hoewel dat niet duidelijk blijkt, zal de substituut procureur-generaal in overleg met zijn chef dienaren van de criminele justitie hebben benoemd.

Intussen had het departementaal bestuur goed gevonden een nieuwe functie te creëren, namelijk die van 'secretaris'. Het hof had daarom gevraagd en zijn motivering interesseert ons hier in hoge mate:

dat de werkzaamheden in 't Crimineel zedert eenigen tijd zodanig zijn toegenomen dat men schier als verwondert moet staan wanneer men 's Hof's crimineele sententieboeken nagaat en daaruit ontwaar word, dat het Hof zedert den 14 November 1801 tot aan'den 14 September 1802, en dus in een tijdvak van tien maanden, 140 Sententien heeft geslagen; dat daaronder geweest zijn 47 gevangenen en beklaagden tegen welke de Proc. Generaal racione officii proces heeft gevoerd; daar uit vergelijking met 't getal der crimineele processen in voorgige jaaren blijkt dat dezelve zelden meer dan dertig in een jaar hebben bedragen²²⁰.

Toeneming van het aantal criminele zaken - waarvan het hof de oorzaak in de missive uitdrukkelijk in het midden laat - was dus de aanleiding voor het scheppen van deze nieuwe functie die niet verward moet worden met die van substituut-griffier, welke voor 1802 ook vaak als secretaris werd aangeduid. Op'deze post werd door het hof Sierk Faber benoemd, die in 1768 als deurwaarder was aangesteld en die in 1796 als substituut-griffier was ontslagen²²¹.

215. C. H. E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beelden herwaardering van een periode* (dissertatie Amsterdam; Heerlen, 1965) 216 vlg.

216. Zie Hof S, 2, fol. 27r (14 november 1801); vergelijk ook besluit van het departementaal bestuur, dd. 7 september 1802 in Hof F, 4 in dato. Voor het korte verslag van de gebeurtenissen op 14 november zie ook Hof TTT, 2 in dato.

217. Daarin werd pas op 7 september 1802 voorzien.

218. Zie resoluties in Hof S, 2, fol. 27-28 (19 november 1801).

219. Hof S, fol. 32-33.

220. Missive dd. 21 september 1802, in Hof L, 11, fol. 128bis-129.

221. Hof S, 2, fol. 31v (20 oktober 1802); zijn instructie aldaar fol. 33v-34v.

Een andere nieuwigheid, die de schatkist echter niets kostte, was de splitsing van de functie van substituut-generaal over twee personen. Ook hierbij speelt de 'reactie' een rol. De in 1796 ontslagen substituut procureur-generaal Carel Lochnaar had in 1802 om herbenoeming verzocht, aangezien zijn opvolger Groenia ziek was. De raad gaf zeer goede referenties over Lochnaar aan het departementaal bestuur zonder echter de problemen die men met Groenia had gehad, naar buiten te brengen. Besloten werd dat Lochnaar mede-substituut procureur-generaal naast Groenia zou worden. Beiden zouden gelijke rechten en plichten hebben. Zij zouden het jaarsalaris van f. 1.200,- en de emolumenten (tot een maximum van f. 600,-) gelijkelijk moeten delen²²².

Behalve zuiveringen op het personele vlak zijn er sinds 1801 ook uitingen van de reactie waar te nemen in het gehanteerde ceremonieel²²³. Al op 23 maart trok het hof zijn resolutie van 16 februari 1797 in, waarbij toen wijzigingen waren gebracht in tenue en bewapening der dienaren van justitie: de kleding zou nu weer worden 'als zulks van ouds heeft plaats gehad'²²⁴. Twee weken tevoren had het hof een interessant verzoek gedaan tot heroprichting van een vaste galg²²⁵.

Van verstrekkender gevolgen dan de invoering van een nieuwe instructie voor het hof²²⁶, lijkt de opbouw te zijn geweest van wat Schama recentelijk 'the first national public administration experienced in the Netherlands' heeft genoemd²²⁷. Wat sinds 1798 nog niet was gelukt: het leggen van een financiële basis voor een 'nationale bureaucratie', leek in 1805 succes te kunnen krijgen²²⁸. Gogels nationale belastingstelsel werd ingevoerd. Niet ten onrechte, schijnt het, heeft men de jaren na 1805 gekarakteriseerd als 'a bureaucratie heyday'²²⁹. De Haagse centralisatie, wederom onder druk van bezuinigingsplannen, deed zich tot in de burelen van het

222. Missive dd. 14 juli 1802, in Hof L, 11, fol. 127-128v (vergelijk ook J 2, nr 56) en besluit van het departementaal bestuur dd. 17 maart 1803, in Hof F, 4 in dato).

223. Vergelijk Simon Schama, *Patriots and Liberators. Revolution in the Netherlands 1780-1813* (New York, 1977) 423.

224. Hof S, 2, fol. 16v-17r en 30. De bewapening werd op 16 februari 1807 door het hof nog meer in traditionele zin aangepast: Hof S, 2 fol. 62. In verband met het koninklijk decreet van 24 februari 1807, nr 4 'houdende bepaling der costumen voor de geconstitueerde autoriteiten' (gedrukt ex. in Hof F, 5, nr 70) artikel 3, nam het hof op 14 juli 1807 een nadere resolutie over de ambtskleding: Hof S, 2, fol. 63v-64v.

225. Hof L, 11, fol. 159v-160r (10 maart 1803). Het hof overwoog onder andere dat er meer preventieve werking van een straf uitgaat als ze in het openbaar ten uitvoer wordt gelegd. De symbolische functie ervan ligt in de herinnering die de galg aan de deugdzame geeft dat 'de gerechtigheid niet slapende is'. Bij welk besluit de vaste galg vroeger is weggehaald, is mij niet bekend; evenmin hoe het departementaal bestuur op het verzoek reageerde.

226. Merkwaardigerwijs heeft het hof zelf om die nieuwe instructie gevraagd. Zie voor de ontstaansgeschiedenis ervan: Hof L, 11, fol. 157v-158v (4 februari 1803), 164-172 en 175-203, en *Instructie voor het Departementaal Gerechtshof in Friesland* (Leeuwarden, 1803).

227. Schama, *Patriots and Liberators*, 476.

228. *Ibidem*, 380-382, 517.

229. *Ibidem*, 541.

Friese hof gevoelen. Vrijwel onmiddellijk na de aanvaarding van Gogels belastingwetgeving in juni 1805, nam een niet meer aflatende stroom van verzoeken om informatie een aanvang. Deze correspondentie, die meestal via het departementaal bestuur werd gevoerd, is niet alleen interessant als bloot blijk van de bureaucratische druk die door de hoogste organen op de lagere werd uitgeoefend, maar ook vanwege de informatie die ze ons verstrekt over de kosten van de administratie der justitie, over personele samenstelling van alle organen die bij de criminele rechtspraak betrokken waren, over aantallen gevangenen, over persoonlijke omstandigheden van functionarissen bij het hof en, vooral, over de wijze waarop de criminele justitie - naar het beeld van het Friese hof zelf- werd uitgeoefend.

Al in augustus 1805 werd het hof geconfronteerd met een toen nog zeer ongebruikelijk verzoek van de departementale overheid:

eene specificque en gemotiveerde begrooting van de kosten tot de administratie der justitie vereischt wordende, - zoo dat alle de vaste posten tot dat respect behoorende daarop naauwkeurig staan uitgedrukt, en de overige voor geene vaste berekening vatbaar, daarop bij raming werden gebracht.

Het hof was deze Dorknoper-stijl nog niet gewoon. Zijn reactie is komisch en te-leurstellend: men antwoordt dat opgave van de tractementen der functionarissen weinig zinvol is aangezien ze door het departementaal bestuur zelf zijn vastgesteld, en dat opgave van de incidentele uitgaven - aan boden, dienaars van de criminele justitie en dergelijke - onmogelijk is, omdat het hof deze nimmer heeft geregistreerd; dat laatste gebeurt door de rekenkamer²³⁰. Het hof was kennelijk niet van zins zich naar de bekende weg te laten vragen. Het voerde een op voorhand verloren strijd tegen een bureaucratiseringsstendens, die impliceerde dat men niet makkend naar de administratie van zijn superieuren verwees, maar zelf een (schijn)verantwoordelijkheid zou dragen door de gevraagde informatie te verstrekken die voor planning en beleid op langere termijn onontbeerlijk leken. Allicht kende het departementaal bestuur de vaste lasten van het hof (zie Bijlage IV) en kon het in de halfjaarlijkse rekeningen van de ontvanger-generaal der domeinen en consumptiën gemakkelijk de uitgaven van het hof naslaan²³¹, maar daarmee smeedt men geen verantwoordelijk, althans geen hiërarchisch gestructureerd, ambtelijk apparaat waarvan elk onderdeel wel een eigen verantwoordelijkheid draagt, maar dan toch niet meer dan een deelverantwoordelijkheid. Het hof zou spoedig beter leren.

Nog voor de ontvangst van het ontwijkende antwoord van het hof op zijn vorige schrijven zond het departementaal bestuur aan het hof een kopie van het staatsbe-

230. Verzoek van het departementaal bestuur, dd. 13 augustus 1805, in Hof J, 2, nr. 69; antwoord dd. 17 augustus, in Hof L, 12, fol. 34-36.

231. Staten R(ekenkamer) 56 k: de rekeningen van dr. Hermanus Gongrijp, bijvoorbeeld het jaar 1805 (thans ondergebracht in BRF nrs. 683 en 684a).

sluit van 9 augustus 1805 nr. 3 met het verzoek een overzicht in te zenden van alle hoffunctionarissen, hun tractementen en emolumenten. Tevens werd daarbij verzocht om opgave der vacatures en om advies 'in hoeverre die ambtenaren nu of bij vervolg zouden kunnen worden gemist, en voor de hoogst mogelijke bezuiniging - behoudens de goede orde - vatbaar zijn'. Het hof ging nu door de knieën en componeerde braaf een antwoord, dat ons in staat stelde Bijlage IV kolom 4 op te stellen. Van bezuiniging wilde het hof niets weten, aangezien

een ieder die met de menigvuldige werkzaamheden van den Hove maar enigzints bekend is, al aanstonds zal overtuigd zijn dat niet één der geëmployeerden van den Hove gemist kan worden²³².

Als het ministerie van binnenlandse zaken een overzicht wil hebben van aantallen strafrechtelijk gevonnenisten en van typen straffen, zendt het hof keurig zijn lijstje in, waarin het - zonder meer - opmerkt dat de aantallen veroordeelden in de periode 1 januari 1796 tot december 1800 kleiner zijn dan in de vijf daaropvolgende jaren²³³. Deze voorbeelden mogen volstaan ter illustratie van de intensieve bemoeienis van de centrale administratie met de lagere organen, vooral sinds midden 1805. De retroacta- en missivenboeken van het hof leggen daarvan ampel getuigenis af. We zullen het nog met enkele voorbeelden illustreren.

Ter afsluiting van dit opstel dient de vraag aan de orde te worden gesteld welke invloed de gesignaleerde bureaucratiseringstendens op het eigen karakter van de Friese criminele rechtspraak heeft gehad. Het antwoord daarop kan kort zijn: erg weinig. De oorzaak daarvan is gemakkelijk aan te wijzen. Zolang nog niet was voldaan aan de zogenaamde codificatie-artikelen van de successieve staatsregelingen bleven competentie, jurisdictie en de wetgeving op grond waarvan het hof recht moest spreken, in principe ongewijzigd. Thorbecke heeft al terecht opgemerkt dat de staatsregeling van 1798 gedoemd was te mislukken als men niet de daarin vereiste nationale wetgeving en organieke wetten tot stand bracht²³⁴. Dat is niet gebeurd. Pas in 1805 begon men daaraan (weer) serieus te werken. Een aantal nationale wetboeken kwam pas tot stand tijdens het bewind van Lodewijk Napoleon (1809)²³⁵; maar zelfs toen lukte het niet een nieuwe rechterlijke organisatie inge-

232. Verzoek van het dept. bestuur, dd. 15 augustus 1805, in Hof J, 2, nr. 70; antwoord dd. 4 september, in Hof L, 12, fol. 37v-40v (reeds geciteerd hierboven, noot 156); vergelijk Hof K, 20, fol. 102r, dd. 19 augustus.

233. Hof J, 2, nr 75 en Hof L, 12, fol. 61 (9 april 1806).

234. De Wit, *Aristocratie en democratie*, 175-176.

235. Ter correctie op de volstreekte nonsens die Schama over de rechtscodificatie te berde brengt (*Patriots and Liberators*, 543-544) verwijs ik naar de respectievelijke voorwoorden bij J. Th. de Smidt en A. H. Huussen jr., ed., *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798* (2 dln.; Utrecht-Bussum 1968-1975) en A. H. Huussen jr., *De codificatie van het Nederlandse huwelijksrecht. Geschiedenis en analyse van de ontwikkeling van de huwelijkswetgeving en van de opvattingen omtrent huwelijk en gezin op het eind van de achttiende en aan het begin van de negentiende eeuw* (Amsterdam, 1975) 143 vlg. en de daar genoemde literatuur.

voerd te krijgen²³⁶. Zeker werden deelhervormingen doorgevoerd, maar veel bleef bij het oude, omdat de zogenaamde 'nieuwe' instructies doorgaans naar de oude werkwijzen verwezen²³⁷. Dat is ook evident in de instructie voor het Friese departementale gerechtshof van 1803²³⁸. Dat de drosten de nederrechters in 1802 hadden vervangen, maakte ook weinig praktisch verschil uit²³⁹. Het hof ging, voorzover de omstandigheden dat toelieten, gewoon zijn gang. Het nam resoluties ter verbetering van het eigen apparaat en van zijn criminele rechtspraak. Een voor modern onderzoek ernstige handicap nam het hof - om onbekende redenen - pas in 1797 weg, toen het bepaalde dat voortaan leeftijd, geboorte- en woonplaats van de crimineel veroordeelden in de sententie moesten worden geregistreerd²⁴⁰. Het hof werd geconfronteerd met lamentaties van 'gepasseerde' klerken van raadsheren die de oude resolutie over hun carrièreperspectief in herinnering brachten²⁴¹. Men gaf nadere regels voor de wijze van verhoren van arrestanten, enz.²⁴².

Het hof moest stapje voor stapje - wij zagen daarvan al voorbeelden - delen van zijn zelfstandigheid en 'sovereiniteit' (appèl van zijn vonnissen op het nationaal gerechtshof dat in 1802 was ingesteld) prijs geven. 'Den Haag' liet niet meer los! Begin 1806 kwam er weer een staatsbesluit waarin een beknopt overzicht van de (criminele) rechtspleging werd gevraagd, benevens opgave van de wijzen waarop de kosten werden bestreden. Tevens verzochten de secretarissen van binnenlandse zaken en financiën advies over de wenselijkheid het aantal raadsheren en hun klerken te verminderen tot negen. Alarmerend was tenslotte de vraag: waarom de kosten van justitie in Friesland zo hoog waren in vergelijking met andere departementen²⁴³. In zijn antwoord beschrijft het hof in het kort de criminele procedure zoals wij die hierboven al schetsten, en concludeert het krachtig:

Deze voet en wijze, waarop, zooals gezegd, tot heden ten dage het crimineele justitiewezen alhier is ingerigt en wordt geadministreerd, is altoos en wordt hier ook thans nog

236. O. Moorman van Kappen, 'Een ongeschreven hoofdstuk uit de geschiedenis van onze rechterlijke organisatie [1807/08]', *Rechtspleging. Jubileumbundel Katholieke Universiteit Nijmegen, 1923-1973* (Deventer, 1974) 193-213.

237. *Ibidem*, 195-196.

238. *Instructie voor het Departementaal Gerechtshof in Friesland* (Leeuwarden, 1803) artt. 10, 13: 'Het DG heeft en behoudt, in allen deele, de judicature binnen het Departement, zoo wel in civiele als crimineele, possessoire en petitoire zaaken, zoo als aan het voormalig Hof Provinciaal van Friesland, ingevolge de Resolutie van 20 November 1663, is toegekend', artt. 17, 22 enz.

239. Vergelijk hun gedrukte *Instructie wat het justicieele aangaat, voor de drosten in Friesland* (18 november 1802; 23 art.).

240. Hof S, 2, fol. 17 (10 maart 1797).

241. Hof R (bundel sollicitatiebrieven voor vakante posten van bode en grossant, 1801), met name het 'request' van W. F. Gerlag; zie voor de bedoelde resolutie uit 1769 hierboven bij noot 121.

242. Hof S, 2, fol. 36 (2 februari 1803); bezuinigingen op het aihalen en uitleveren van gevangenen: Hof S, 2, fol. 52v (17 januari 1805) en 54v (1 oktober 1805).

243. Missive van het dept. bestuur, dd. 7 maart 1806 (ingevolge staatsbesluit dd. 28 februari 1806 nr 7), in Hof J, 2, nr 74; antwoord van het Hof dd. 17 maart 1806, in Hof L, 12, fol. 53-59.

beschouwd als de beste en zekerste, zoo wel voor den beschuldigten als voor den regter; zoodat wij niet alleen geene de minste reden vinden om daaromtrent eenige verandering te maken, maar dit zelfs voor de vrijheid en veiligheid der ingezetenen allergevaarlijkst zouden oordeelen²⁴⁴.

Het hof wijst erop dat de centralisatie van de criminele rechtspraak in Friesland en de lankmoedige procedure - dat bedoelt het hof, al zegt het dat niet met zoveel woorden - er de oorzaak van zijn dat, anders dan in andere departementen, in Friesland de kosten daarvan nagenoeg geheel ten laste van de schatkist komen. Niettemin stelt het hof twee kostenbesparende maatregelen voor. De belangrijkste is intrekking van de resolutie van 14 maart 1741²⁴⁵. Daardoor zouden jeugdige verdachten niet meer voor geringe vergrijpen naar Leeuwarden ter berechting behoeven te worden opgezonden. De gecentraliseerde rechtspraak en het toenemend aantal arrestanten rechtvaardigt de handhaving van het aantal raadsheren op twaalf, meent het hof. Een oneven aantal raadsheren wordt sterk ontraden²⁴⁶. De druk bleef echter aanhouden en het hof vocht voor zijn rechten en voor die van zijn justiciabelen. Onttrekking van de leden, ministers, geëmploieerden en suppoosten van de departementale bestuurslichamen en raden van financiën aan hun 'domiciliaire rechters' wees het hof af: de colleges moesten zelf tuchtmaatregelen kunnen nemen en delicten *in officio* begaan door geprivilegieerde personen - 'onder welke personen zich bevinden alle die boven den burger- of huismanstand zijn, dus alle beambten van eenig aanzien' - dienen ter beoordeling van het hof te blijven²⁴⁷. Het wenste geen onderhandse aantasting en beknotting van zijn rechtsmacht, hoegenaamd²⁴⁸.

De Haagse autoriteiten bleven, begrijpelijk, proberen hun greep op de administratie der justitie in het land te verstevigen. De minister van justitie en politie haalde zich het ongenoegen van het Friese hof op de hals toen hij voorstelde, dat voortaan geen crimineel vonnis ter executie gelegd zou worden voor en alear de tekst van het vonnis aan hem was toegezonden en hij bericht van ontvangst zou hebben

244. Hof L. 12, fol. 54v.

245. Zie noot 171.

246. De Friezen hebben zich daartegen altijd verzet 'omdat voor de gevangenen, beklaagden en gedaagden wegens den zoogenaamden calculus minervae in het even getal groot voordeel is gelegen, vermits met stakende stemmen geene condemnatie in criminalibus tot straf, en in civilibus tot den eisch van den impetrant plaats kon hebben' Hof L, 12, fol. 57v.

247. Missive, dd. 4 juli 1806 naar aanleiding van een desbetreffende resolutie van het nationaal gerechtshof (van 24 juni), in Hof L, 12, fol. 66v-67r. Zie voor de bevoegdheden van het nat. gerechtshof *Constitutie* van 1806 artt. 73 vlg.

In zeer kritische zin adviseerde het hof op een voorstel van het dept. bestuur om een scheiding aan te brengen tussen de 'politieele' en 'criminele' bevoegdheden van de drosten: missive, dd. 15 juli 1806, in Hof L, 12, fol. 67v-71r. Deze brief is vooral van belang voor een inzicht in de bevoegdheden van de lagere rechters om geringe overtredingen, 'excessen', zelf af te handelen. Ik dank mevr. mr. B. S. Hempenius-van Dijk die mij op deze en enkele andere missives uit 1806 attendeerde.

248. Hof L, 12, fol. 69v.

gestuurd²⁴⁹. De bezwaren van het hof tegen deze maatregel waren drieledig²⁵⁰. Ten eerste vond het hof dat de procedure hierdoor onnodig gerekt werd. De overwegingen van het hof, dat opnieuw van de gelegenheid gebruik maakte de Friese strafprocedure te roemen²⁵¹, zijn interessant: de straf moet de misdaad zo spoedig mogelijk volgen - een adagium dat het hof metterdaad in praktijk brengt²⁵². Ten tweede sloot het hof handig aan bij de bezuinigingstendensen door erop te wijzen, dat elke dag uitstel van executie van een vonnis meer kosten van onderhoud der gevangene met zich zou brengen. Het hof schatte dat als gevolg van de voorgestelde maatregel de kosten van justitie jaarlijks het dubbele zouden worden! Ten derde deed het hof, in goed Friese traditie, een beroep op de humane behandeling waarop een gevangene recht heeft en die vereist, dat een veroordeelde niet zwaarder wordt gestraft dan strikt nodig is²⁵³.

Men mocht op'gewestelijk niveau echter nog zo tegenspartelen, de centrale regering verkreeg toch de nodige informatie die haar in staat moest stellen de uniformerende en centraliserende maatregelen te nemen die op korte termijn - met name na de invoering der wetboeken - onmisbaar zouden zijn. De centrale registratie der strafvonnissen is er toch gekomen²⁵⁴. De ingezonden overzichten van justitiële ambtenaren kwamen hierboven al ter sprake²⁵⁵. De autoriteiten waren echter onverzadigbaar: zij wilden steeds meer en steeds gedetailleerder gegevens. Had de

249. Op een tweede voorstel van de minister, namelijk met de executie van doodstraffen te wachten totdat aan de veroordeelde gelegenheid was gegeven aan de koning gratie te vragen (zie *Constitutie* van 1806 art. 38) en deze op een dergelijk verzoek zou hebben beschikt, reageerde het hof positief. Het stelde echter wel voor daartoe een wettelijk vastgelegde termijn te bepalen (vergelijk noot 250). Zie daarbij ook de resoluties, inhoudend instructie aan de procureur-generaal, in Hof S, 2, fol. 60 (9 oktober 1806) en fol. 62 (17 maart 1807).

250. Missive, dd. 6 september 1806, in Hof L, 12, fol. 71-78.

251. Vergelijk met name Hof L, 12, fol. 73 vlg.

252. 'Het is eene te algemeen erkende waarheid, dat de straf - zal dezelve zijn wat ze behoort te wezen - zoo spoedig mogehjk op de misdaad volgen moet' (*ibidem*, fol. 72-73r). 'In den tot heden bestaand hebbende stand van zaken wordt deze criminele sententie, b.v. te half elf uren des morgens geconcludeerd, en reeds een half uur daarna gepronuntieerd en voorts ter executie gelegd' (*ibidem*, fol. 74v).

253. De overweging van het hof is voor de huidige dag waard te worden gememoreerd: 'Door de nieuwe verordening wordt het lot der gevangenen alhier verzaard op eene wijze, die naar ons inziens met de regelen van regtvaardigheid, billijkheid en menschelijkheid niet gemakkelijk is overeen te brengen. Het is zoo: hij die zich misgrijpt tegen de maatschappij, waarin hij leeft, en de wetten overtreedt welke in dezelve vastgesteld zijnde alle de leden verplicht tot onderhoudinge daarvan, moet ook ingevolge die zelfde wetten gestraft worden. Hij moet gestraft worden naar mate van het misdrijf dat hij begaan heeft - maar hij moet niet *boven mate* gestraft worden. Heeft de maatschappij hare regten aan den eenen kant, - de misdadiger heeft de zijne aan den anderen' (*ibidem*, fol. 76v-77r).

254. ARA archief ministerie van justitie en politie 1806-1810 (inventaris, leeszaal 73) nrs. 284-302 (periode juli-december 1810).

255. Bij de bespreking van de salariëring, in het bijzonder naar aanleiding van de inzending der gezegelde 'declaratoiren' ex ordonnantie op het klein zegel van 28 november 1805, par. 32; zie boven bij noot 158.

minister van justitie en politie in 1809 aan de landdrosten opgave gevraagd van de tractementen van suppoosten, onderschouten, bodes en andere ambtenaren bij de rechterlijke colleges, in 1810 wilde hij - blijkbaar ook onder Franse bureaucraten-druk - van de hogere rechterlijke ambtenaren hun leeftijd, staat van dienst, fortuin, burgerlijke status, kindertal en dergelijke weten²⁵⁶. Allicht was men ook geïnteresseerd in de kostbare figuren die aan de andere kant van de muur 'zaten': de gevangenen en de toestand der gevangenis²⁵⁷. Tenslotte: niet alleen de centrale registratie der strafvonnissen, maar ook de uniforme directie en administratie van het justitiële apparaat kwamen er in 1807. Het hof mocht nog nakreunen en nog eens op zijn oude tradities wijzen welke teloor dreigden te gaan - het zou weinig baten²⁵⁸.

SLOTBESCHOUWING

Het hoogste Friese rechtscollege is, met zijn apparaat van lager personeel, op te vatten als een vroeg voorbeeld van bureau-administratie. Het werd voornamelijk in de zestiende eeuw ontwikkeld en verkreeg vooral in de zeventiende eeuw zijn definitieve structuur wat betreft zijn competenties, jurisdictie en omvang. Zijn structuur is die van een eenvoudige hiërarchische ordening. Als we de door Max Weber geformuleerde stellingen omtrent de structurering van legale gezagssystemen²⁵⁹ in aanmerking nemen, dan is het duidelijk dat de zeventiende- en achttiende-eeuwse Friese oligarchische bestuurspraktijk, waarvan het hof deel uitmaakte, niet in dat keurslijf kan worden geperst. Zeker was het bestuur georganiseerd op basis van continuïteit, maar politieke schokken zoals in 1578, 1672, 1748 en 1795 brachten min of meer diepe cesuren aan. Dat de totale bestuurstaak was verdeeld in functioneel gescheiden deeltaken (ambten) die elk met het vereiste gezag en de benodigde sancties waren uitgerust, gold in Friesland - evenals elders in de Republiek - natuurlijk maar *grosso modo*. Dat de ambtenindeling niet bepaald functioneel werkte, leren tal van voorbeelden die als 'uitwassen' te boek staan²⁶⁰. En dat geldt ook

256. De antwoorden op de betreffende aanschrijving, dd. 16 augustus 1810, nr 46 zijn - wat betreft Friesland ondergebracht in een mooi tableau - te vinden in ARA, arch. ministerie justitie en politie, nrs. 330-332 (i.c. 331).

257. Vergelijk bijvoorbeeld ARA (als voren) nrs 335-345; ARA, nationaal gerechtshof, nrs 185 en 186; RAF, Hof L, 12, fol. 137v-142 (missive over de organisatie van het justitiewezen, dd. 6 juli 1809 - dus vlak na de invoering van het Crimineel Wetboek en het Wetboek Napoleon, op 1 februari en 1 mei - ter begeleiding van een (ontbrekende) lijst van crimineel gestraften); BRF nrs. 1609-1614.

258. Missive van het hof, dd. 8 april 1807 (Hof L, 12, fol. 87-90) naar aanleiding van besluit van de minister van financiën, dd. 17 maart.

259. Zie samenvatting bij Albrow, *Bureaucratie* (hierboven noot 1) 42-43.

260. Vergelijk Guibal, *Democratie en oligarchie, passim*.

voor de andere kenmerken die idealiter aan te wijzen zijn, maar in de praktijk niet bestonden: de middelen van de organisatie waren zeker niet duidelijk gescheiden van die van de leden ervan als privépersoon. De bekleder van een ambt kon daarop formeel inderdaad geen eigendomsrechten laten gelden; in de praktijk was dat echter wel het geval.

De kenmerken van een rationele bureaucratie, zoals Weber die formuleerde, bezat het Friese hof niet, evenmin trouwens als enige andere bureau-administratie tijdens het *ancien régime*. Webers ideaaltype van een ambtelijk apparaat in zijn meest rationele vorm was immers gebaseerd op de juistheid van zijn vooronderstellingen over gezag en legitimiteit. Toch kan misschien, op grond van mijn analyse, gesteld worden dat het Friese hof in de achttiende eeuw - en waarschijnlijk ook andere hoven, zoals dat in Holland - meer aan Webers kenmerken voldeed dan enig ander Fries bestuurscollege - met name wat aangaat het kenmerk dat de ambtenaar zijn functie als hoofdberoep vervult²⁶¹. Liever echter dan een a-historische, mechanische exercitie te volvoeren in het bepalen van een bureaucratiseringsgraad naar Weberiaanse maatstaven - alsof het om de bepaling van een zuurgraad zou gaan - lijkt het juist met een, misschien wat vager maar soepeler, 'historisch-dynamisch' model²⁶² te werken, waarvan Webers criteria als vanzelf de elementen mede uitmaken. Het bovenstaande onderzoeksverslag is al grotendeels volgens die criteria geordend.

Niet alleen bestond binnen het Friese hof al vroeg een hiërarchische structuur, maar ook werden de leden ervan, van hoog tot laag, benoemd. En dat laatste volgens wettelijke regels en mede op grond van technische kwaliteiten. Patronage en ambtenverkoop en -transport doorbraken dit ideaal ten dele ten aanzien van de topambtenaren, maar de *in-service training* via het raadsheersklerkschap speelde voor de suppoosten een overheersende rol. De functionarissen waren, ook al waren sommigen in principe onafzetbaar, gebonden aan bezworen instructies en 'commissies' die hun taken regelden en afbakenden. De topfunctionarissen konden in de praktijk wel eigendomsrechten op hun ambten doen gelden, de lagere waarschijnlijk niet. Voor de (collegiale) besluitvorming bestonden geformaliseerde procedures. Er was echter niet een geformaliseerde carrièrestructuur aanwezig. Pas in het midden van de achttiende eeuw werden daarvoor enkele regels vastgesteld, die de start van de carrière bonden aan anciënniteit. De verdere carrière, door promotie, was zoals wij konden constateren, kennelijk gebaseerd op verdienste - hetgeen patronage niet uitsluit.

De hoffunctionarissen ontvingen niet alleen een vaste jaarwedde, maar daarnaast ook emolumenten; uitkeringen in natura werden in de eerste helft van de achttiende eeuw grotendeels afgeschaft. Sommige topfunctionarissen moesten uit hun trac-

261. Albrow, *Bureaucratie*, 43-44.

262. Deze omschrijving neem ik gaarne over van dr. M. G. Buist.

tement het salaris van hun ondergeschikten aanvullen. Van pensioenrechten is geen sprake. De ambtenaren bleven in dienst zolang hun gezondheid en animo dat toelieten. In de koopsommen voor ambten of in de gelegaliseerde recognities bij resignatie kan tevens een element van oudedagsvoorziening worden gezien. Hoffunctionarissen namen hun ambt waar op contractbasis. Zij konden vrijwillig ontslag nemen, maar niet willekeurig worden ontslagen - dit lijkt men althans stilzwijgend als gewoonte te hebben aangenomen. De suppoosten van den hove zijn aan disciplinaire maatregelen van het hof onderworpen. Van gelijkheid voor de wet is zelfs nominaal geen sprake; men erkende standsverschil en daaruit voortvloeiende ongelijke behandeling. Van uniforme controle binnen het apparaat van het hof heb ik geen spoor gevonden. Een disciplinair systeem was slechts impliciet, niet formeel, aanwezig, zoals de genomen tuchtmaatregelen aantonen.

De dynamiek in het bureaucratiseringsproces kan het best worden aangetoond aan de hand van politiek onrustige perioden. De woelingen van 1672 en 1748 hebben voor het hof uiteindelijk weinig verstrekkende gevolgen gehad. Zoveel te meer echter de veranderingen na 1795, wanneer de nieuwe machthebbers voortdurend pogen het hof naar hun hand te zetten, zijn criminele jurisdictie te beperken en zijn gedragslijn te dicteren. De veranderingen in de localisering van de politieke macht reflecteren zich in de regie van de criminele rechtspraak. Dat gold niet alleen in de jaren 1795 tot 1798, maar ook heel sterk in de periode sinds 1805. Het hof moet dan veel van zijn traditionele zelfstandigheid en 'sovereiniteit' prijsgeven in een proces van inbedding der regionale rechtsbedeling in een centrale en nationale bureaucratie-in-opbouw²⁶³. Aan het einde van dat proces stond, voorlopig, de nationale codificatie van strafrecht en strafprocedure die een einde zou maken aan vele Friese eigenheden en eigenaardigheden op dat terrein.

In dit opstel ben ik uitgegaan van een overheidscollege en zijn bijdrage tot de sociale controle. In Friesland speelde het hof ongetwijfeld een zeer vooraanstaande rol in de bestrijding van wat men als criminaliteit, deviant gedrag, beschouwde. De formeel grote greep van het hof in Leeuwarden en de, vermoedelijk, geringe rol van de nederrechters kunnen het beeld vervormen. Immers, de effectiviteit van de geschetste vorm van centralisering stond of viel met de mate van bereidheid van de nederrechters mee te werken aan arrestatie en overlevering van wetsovertreders. De nederrechters stonden dicht bij de justiciabelen; het hof stond ver (van beiden) af. Er zou een verkeerd beeld van bureaucratische efficiency en effectiviteit kunnen ontstaan, als we niet mede onderzoeken in hoeverre de lokale bevolking, zowel in perioden van rust als van politieke en sociale spanningen, bereid was mee te werken aan de uitvoering van sterk onpersoonlijke controle. Het hof voerde een ver-

263. De opeenvolgende staatsregelingen sinds 1798 geven al indicaties van de opvattingen over de (rechterlijke) ambtenaren op nationaal niveau: Sr 1798 burgerlijke en staatkundige, grondregels artt. 15 en 65, art. 50 k en m, 107,132, 256 w, 280, 281; Sr 1801 art. 78 enz.

bluffend intensieve en omvangrijke correspondentie met de nederrechters - hier aansporend, daar corrigerend of goede raad gevend ter opheldering van een geconstateerd misdrijf²⁶⁴. Deze intensieve bemoeienis, die machtig-bureaucratisch aan doet, verraadt echter tevens de afhankelijkheid van het hof van de lokale, meest niet-professionele, functionarissen. In noodgevallen moesten militairen of dienaars van de criminele justitie de boer op gestuurd worden om de loop der justitie te garanderen²⁶⁵.

Ongetwijfeld zullen er op lokaal niveau, waar de criminele procedure gewoonlijk moest aanvangen, aspecten zijn blijven bestaan die bij een *face to face society* behoren - zoals bijvoorbeeld een sterke druk van de opinie van de plaatselijke gemeenschap op het vervolgingsbeleid der autoriteiten. Allicht zullen daarin gradaties aanwezig zijn geweest, naar gelang we een uithoek van het platteland of een stedelijke gemeenschap onder de loop nemen waar reeds een grotere graad van professionalisering en routinisering van het vervolgende apparaat verondersteld kan worden. Wat dat betreft zijn de verschillen met de Verenigde Staten in de achttiende eeuw evident. De daar pas in het begin van de negentiende eeuw optredende versterking van de rechten der beklaagden, rationalisering van de gerechtelijke procedures, versteviging van de regels van het bewijsrecht en systematische aanpak van de professionele training van rechters en advocaten, hebben zich, zelfs in een perifere provincie als Friesland, al veel vroeger voorgedaan. De overgang van traditionele intimiteit naar bureaucratische formaliteit was daar - zij het nooit volledig - veel eerder een feit geworden²⁶⁶.

264. Zie Hof K, 1 vlg.

265. Bijvoorbeeld begin 1749 en in 1786: Hof S, 1, fol. 205-210 en 300-303.

266. De gedachte en de vergelijking zijn geïnspireerd door T. N. Ferdinand, 'American Criminal Justice: From Colonial Intimacy to Bureaucratic Formality' (ongepubliceerde paper, ingediend op de internationale conferentie georganiseerd door de Dutch Group for the Study of the History of Crime and Criminal Law, Amsterdam 16-18 mei 1977; gebundelde papers deel II).

BIJLAGE I

Professionele gegevens over hoffunctionarissen, 1701-1811

	aantallen		gemidd. ambtstermijn in jaren			redenen voor ontslag			
	per- sonen	be- noe- min- gen	tot 1795	1795- 1811	over- lijden	vrij- willig aftreden	ontslag dimissie	ontslag wegens conflict	ontslag wegens wan- gedrag
raadsheren	92	100	22,5	5	22(20)	39(29)	14		
procureur- generaal	11	12	12		2	5	2		
griffier	10	10	13			9			
substituut p-g	9	9	13		2	4	1		
1e klerk	'9	9	13		6	1	1		
2e klerk	'9	9	12		2	6	-		
1e deurwaarder	11	12	10		2	7	1		
deurwaarders	40	41	15,5		13	16	2		
bodes	62	65	17		20	24	5		
rest	onbekend		onbekend		onbekend				

Toelichting, bij kolom 1: In het getal 92 zijn begrepen 11 raadsheren die in de zeventiende eeuw waren benoemd, maar nog na 1700 fungeerden. De oudste van hen, tevens fungerend als 'eerste en presiderende raad', werd in 1666 benoemd. In 1700 bestond de raad uit slechts elf in plaats van twaalf leden, aangezien pas in 1701 werd voorzien in de opvolging van de in 1699 overleden Assuerus van Grovestins (voor gegevens over deze elf raadsheren zie Sickenga, *Het hof van Friesland*, 157-246, nrs. LI, LIX, LXIII, LXVI, LXVII, LXIX, LXX, LXXII-LXXV). Het aantal personen dat als raadsheer fungeerde is geringer dan het getal der benoemingen, omdat na 1795 enkele raadsheren die waren ontzet of vrijwillig waren afgetreden, later werden herbenoemd. Hetzelfde geldt met name voor de procureur-generaal, eerste deurwaarder, een deurwaarder en enkele bodes. Drie raadsheren die in 1795 en 1796 om politieke redenen uit hun ambt waren ontzet - Gerlacus Buma, Arent A. van Haersma en Marinus van Vierssen - werden op 19 november 1801 bij de 'omzetting' van het hof opnieuw benoemd. Van de raadsheren die in 1796 hun ambt neerlegden uit protest tegen het ingrijpen van de representanten in de criminele jurisdictie van het hof - waarover hierboven nader - werden er vier herbenoemd in 1798 (Petrus Gosliga en Montanus Hëttema), in 1801 (Ambrosius A. van Boelens) en in 1802 (Johannes de Vries). Bovendien trad Montanus Hëttema in 1801 af; het jaar daarop werd hij herbenoemd. Het hof eindigde in 1811 met tien leden. Gerlacus Buma, die in 1807 overleed, en J. S. J. G. van Burmania Rengers die tot lid van het wetgevend lichaam was benoemd, werden niet vervangen²⁶⁷.

267. Geraadpleegde bronnen: Hof C (= commissieboek, 1701 -1798); *Naamrol der Edele Mogen- de Heeren Raden s'Hofs van Friesland, sedert de aanstelling van 't zelve in den jare 1499 tot heden; met eenige commissien, instructien en resolutien enz.* (Leeuwarden, 1742); aanvullingen daarop bij M. de Haan Hëttema, 'Bijdrage tot de geschiedenis van Friesland', *Nieuwe Friesche Volksalma-*

A. H. HUUSSEN JR.

bij kolom 2: Het leek zinvol de ambtsperioden van de raadsheren voor en na 1795 afzonderlijk weer te geven. Hun *va-et-vient* in de laatste periode is evident. De duur van de langste ambtsperioden is in de periode voor 1795, op 61 raadsheren, 31-40 jaar: 7, 41-50 jaar: 5, 51-60 jaar: 4; nadien fungeerden, op 31 raadsheren, van 1 maand tot 2 jaar: 19.

nak, I, (1853) 47-62; enkele geannoteerde exemplaren van de *Naamrol*, met name die uit het bezit van de raadsheren Eduard M. van Burmania en Quirijn de Blau in Provinciale Bibliotheek Leeuwarden, signatuur 389 Hs - vergelijk ook 390 Hs en 391 Hs en in Stedelijke Bibliotheek Leeuwarden (Gemeente-archief Leeuwarden) signatuur C 125-127 en A 569, zie Visscher, *Catalogus*, 67, 193.

BILAGE II

Carrièreverloop van lagere functionarissen, 1701-1811

oude functie	1e deurw. /bode	1e deurw. /bode/ klerk rh.	1e deurw. /deurw./ klerk rh.	2e klerk /deurw./ klerk rh.	2e klerk /deurw./ klerk rh.	2e klerk /bode/ klerk rh.	bode	bode/ klerk rh.	deurw.	deurw./ klerk rh.	klerk rh.	onbe- kend
nieuwe functie												
substituut procureur-generaal								1				8
substituut griffier												2
1e deurwaarder							3	2		5		1
2e klerk							1	4	1	2		1
deurwaarder							3				28	9
bode									1		32	29

BIJLAGE IV

Jaarwedden van raadsheren, ministers en suppoosten van het hof (in guldens)

	1701	1719	1803		1805	
				jaar- wedde	emolumenten van den Lande	van parti- culieren
raadsheer (12)	1000	1500	2200	2200	-	100 ⁵
procureur-generaal	1000	1500	2200	2200	45	155 ⁶
griffier	-	1200 ¹	1800 ^{1a}	1800 ^{1a}	186	764
substituut procureur-generaal	-	600 ^{1b}	600	600	400 ⁷	-
secretaris	-	-	850	850	-	-
subst. griffier	350	350	800 ²	800 ²	538	85 ⁸
rollarius	225	-	725	725	-	50
ontvanger der kanselarijger.	-	-	500	500	45	30
grossant (2)	-	-	415 ³	415	-	-
le deurwaarder	-	-	750(4)	750	120	30
deurwaarder (6)	-	-	450	450	-	25 a 30
bode (8)	-	-	500	500	125	37 ⁹
sportelmaander	-	-	250	250	20	-
vuurboeter (2)	-	-	110	110	-	-
klerken van raadsheren (12)	-	-	100	140 ¹⁰	-	-
dienaars van de crim. justitie (8)	-	-	-	156	150 ¹¹	-

Toelichting: 1) Blijkens de rekeningen van de rentmeesters der domeinen uit de jaren 1655 vlg. (Staten R, 56 e 3).

1a) Mits uitkerende aan de *rollarius* f. 225,-, aan de ontvanger. f 200,- en aan beide grossanten f280,-. Het reële jaarsalaris van de griffier lag dus op f1.095,-.

1b) Krachtens staatsbesluit van 15 november 1720: zie *Tegenwoordige Staat der Vereenigde Nederlanden*, XVI (= *Teg. Staat Friesland*, IV (1789) 170. Zie daarbij nog de 'consideraties' dd. 11 maart en 6 mei 1758 van prinses Anna over de verzoeken tot verhoging van het tractement van de griffier en de substituut-griffier van het hof: Rijksarchief Friesland, Brieven van Friese stadhouders, rubriek VIII, nrs. 60 en 67 (inventaris Leeszaal, VII, 61 en 63).

2. Inclusief een som van f.50,- die hij ontving als bibliothecaris, 'wegens het opzicht over en schoonhouden van de 'Secretarij en Bovenkamer'; mits uitkerende aan de secretaris/ 100,-.

3. De eerste grossant kreeg f. 35,- extra 'voor het schoonhouden der Griffie'.

4. Inclusief een som van f. 150,- die hij ontving 'wegens het schoonmaken der Cancellarij, voor zoo verre zulks niet komt ten laste van den Substituut Griffier en den eersten Grossant', en wegens het leveren van duinzand.

5. Waarbij wordt aangetekend dat de eerste en presiderende raad ongeveer f. 35,- meer aan emolumenten ontvangt. Voor het inventariseren van de processtukken van een overleden collega kan een raadsheer ongeveer f.84,- aan emolumenten extra ontvangen. Het

A.H. HUSSENJR.

hof deelt bovendien mee, dat deze emolumenten in geen verhouding staan tot de kosten van comparities ten huize van de raadsheren en van hun klerken 'welke de Raden voor hunnen rekening houden, en die bij velen der Raden in huis wonen'.

6. 'Dan deze emolumenten worden geabsorbeerd door zijne benodigde schrijfbehoeftens en het onderhoud van zijn klerk'.

7. Dit was als maximum vastgesteld bij het 'nader' besluit van het dept. bestuur, dd. 1 augustus 1804, nr. 10 (zie BRF 302 in dato).

8. Daarvan gaat een bedrag van *f.* 53,- af voor het schoonhouden van 'Secretarij en Bovenkamer' en wegens andere onkosten.

9. '... waaromtrent echter wel diend geremarqueerd te worden dat de Boden niets van den Lande of particulieren genieten wegens reijskosten en verteringen, maar dat dezelve alle door hunl. moeten gehoed worden uit de voors. emolumenten, *zoo* des winters als in den zomer'.

10. Waarvan *f.* 100,- 'van den Lande' voor het schrijven van kopieën van criminele procedures en *f.* 40,- voor hetzelfde in civiele zaken.

11. Zij genieten bovendien 'woning en kleding van den Lande'.

Bijdrage tot de codificatiegeschiedenis van ons strafrecht rond het begin van de negentiende eeuw: het ontwerp-lijfstraffelijk wetboek van 1804*

O. MOORMAN VAN KAPPEN

Utque antehac flagitiis, ita tunc legibus
laborabatur.
Tacitus¹.

INLEIDING

Anthony Ewoud Jan Modderman (1838-1885), één van onze grote negentiende-eeuwse juristen op het gebied van het strafrecht, die wel de 'vader' van ons huidige wetboek van strafrecht (1881, ingevoerd 1886) wordt genoemd², karakteriseerde in zijn in 1863 verdedigde proefschrift *De hervorming onzer strafwetgeving* de op dat moment vigerende Nederlandse strafwetgeving met de volgende woorden:

Zoo zijn wij dan, na vijftigjarige beraadslagingen, in het bezit van eene strafwetgeving, stelselloos en vol ongerijmdheden, beantwoordend noch aan de eischen van wetenschap en praktijk, noch aan de behoeften der natie, noch aan de belangen van den staat, noch aan den toestand der beschaving. Van een afzigtelijk geheel, den menschevriend tot aanstoot, den burger tot gevaar, den vaderlander tot beschaming, voor de rechtsgeleerden een bron van voortdurenden strijd³.

Deze hartekreet van Modderman, die hem als het ware praedestineerde voor zijn latere lidmaatschap van de in 1870 ingestelde 'Staatscommissie voor de Zamenstelling van een Wetboek van Strafrecht'⁴, had betrekking op de toenmalige strafwetgeving en op de vele sedert het herstel van onze nationale onafhankelijkheid in

* Als voordracht gehouden op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap, 4 en 5 november 1977, Utrecht en Amersfoort.

1. *Annales*, III, 25.

2. Voor een beknopte levensschets vergelijk *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW) (10 dln., Leiden, 1911-1937; ongewijzigde herdruk met nieuw registerdeel Amsterdam, 1974) VIII, kol. 1158; A. G. Bosch, *Het ontstaan van het Wetboek van Strafrecht. Aantekeningen over de werkzaamheden van de Staatscommissie, in 1870 belast met de samenstelling van een ontwerp van een nieuw Wetboek van Strafrecht art. 1-91* (dissertatie Leiden, Zwolle, 1965) 68-72 (met opgave van verdere bio- en bibliografische literatuur); W. P. J. Pompe, *Geschiedenis der Nederlandse strafrechtswetenschap sinds de codificatiebeweging* (Amsterdam, 1956) 287-297.

3. A. E. J. Modderman, *De hervorming onzer strafwetgeving. Kritische beschouwing der wet van 29 juni 1854 (Staatsblad no. 102) - houdende eenige veranderingen in de straffen op misdrijven gesteld -, eerste gedeelte* (dissertatie Leiden, 's-Gravenhage, 1863) 34-35. Vergelijk de karakteristiek van A. de Pinto: 'de Code Pénal doet den Franschen wetgever zoo veel schande, als zijne burgerlijke wetten hem eer aandoen', *Handleiding tot het Burgerlijk Wetboek*, I (3e dr.; 's-Gravenhage, 1849) 14, nt. 1.

4. KB van 28 sept. 1870]no.821.

1813 ondernomen pogingen om ter vervanging van de 'provisioneel' in december 1813 gehandhaafde *Code pénal* een nationaal strafwetboek te ontwerpen, pogingen die om uiteenlopende redenen mislukten⁵. Een nieuw geluid was het echter niet.

DE GEBREKEN VAN HET STRAFRECHT EN DE STRAFRECHTSPLEGING HIER TE LANDE IN DE ACHTTIENDE EEUW

Immers, als wij even afzien van de kortstondige periode van 1 februari 1809 tot 11 december 1813, gedurende welke achtereenvolgens het *Crimineel Wetboek voor het koninkrijk Holland* en de *Code pénal van 1810* van kracht waren⁶ en tijdens welke het weinig raadzaam was deze wetboeken publiekelijk te kritiseren, dan kan worden vastgesteld, dat rond het begin van de negentiende eeuw de kritiek op het toen vigerende straf- en strafprocesrecht bepaald niet voor Moddermans geciteerde invectieven onderdeed. Zo schreef in 1808 een anoniem scribe in de *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*:

'Wie kan het nuttig en behoorlijk achten ... dat in 't criminele dezelfde misdaden in

5. Vergelijk voor de provisionele handhaving van de *Code pénal*: Souverein Besluit van 11 december 1813, *Staatsblad*, no. 10. Bij dit besluit werden overigens wel enige niet onbelangrijke wijzigingen in de *Code pénal* aangebracht, voornamelijk op het stuk van het straffenstelsel en de straf-toemettingsregels. Ook werd de jury afgeschaft. Vergelijk R. J. C. Cornegoor, 'Opmerkingen over de jury in Nederland tijdens de Franse inlijving', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XXIV (1956) 196-201. Voor een beknopt overzicht van de genoemde mislukte codificatiepogingen op het gebied van het strafrecht hier te lande: Bosch, *Het ontstaan*, 35-42; G. A. van Hamel, *Inleiding tot de studie van het Nederlandsche Strafrecht* (4e dr., bewerkt door J. V. van Dijk, Haarlem-'s-Gravenhage, 1927) 78-81.

6. In de bij het zogenaamde Haags Verdrag van 16 mei 1795 aan Frankrijk afgestane, voormalig-'Staatse' gebiedsdelen (Staats-Vlaanderen, Staats-Opper-Gelre, Maastricht en de Staatse Landen van Overmaze) heeft het *Crimineel wetboek* uiteraard nooit gegolden; nog in dat zelfde jaar werd in deze alstoen bij Frankrijk ingelijfde gebieden de Franse wetgeving van toepassing. In de bij tractaat van 16 maart 1810 eerder dan de rest van het 'Koninkrijk Holland' bij het Franse keizerrijk ingelijfde 'Hollandse' gebieden bezuiden de Waal - bij *Sénatus-consulte* van 24 april 1810 geconstitueerd tot de *départements cisrhénans* van de *Bouches-de-l'Escaut* en de *Bouches-du-Rhin* alsmede tot het arrondissement Breda, dat gevoegd werd bij het departement *des Deux-Nèthes* - werd de *Code pénal* van 1810 bij *Décret impérial* van 8 november 1810 met ingang van 1 januari 1811 ingevoerd (evenals trouwens de *Code d'instruction criminelle*); vergelijk C. J. Fortuyn, *Verzameling van wetten, besluiten en andere regtsbronnen van Franschen oorsprong* (3 dln.; Amsterdam, 1839-1841) I, 13-14. In de rest van het (voormalige) 'Koninkrijk Holland' (benoorden de Waal), ingelijfd bij het keizerrijk bij *Décret impérial* van 9 juli 1810, werd de *Code de procédure criminelle* ingevoerd bij *Décret impérial* van 18 oktober 1810 met ingang van 1 januari 1811 (art. 114), de '*nouveau Code criminel*' -namelijk die van 1810-echter volgens *Décret impérial* van 25 november 1810 eerst op de dag van de installatie van elk *cour impériale*. Vergelijk Fortuyn, *Verzameling*, 1,12,67. Dat van Den Haag werd op 1 maart 1811 geïnstalleerd, zodat eerst op die datum de *Code pénal* voor het ressort van dit keizerUjk gerechtshof ging gelden. Vergelijk uitvoeriger R. Feenstra, 'Enkele opmerkingen over de invoering der Franse wetgeving in Nederland (1810-1813)', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XX (1952) 344-351.

twee naburige provinciën over en weer met dood- of minder straf gestraft werden, b.v. dat hij, die één of twee schapen gestolen had, in Holland gehangen werd, maar in Vriesland niet, terwijl enkele huisbraak in Holland doorgaans niet, maar in Vriesland aan de galg bragt; ja dat op dubbel overspel in eenige Hollandsche wetten doodstraf, in andere geldboete gesteld was? Wie kan zulk een regtspleging verdeedigen?⁷

Zelfs als men in aanmerking neemt, dat in de eerste jaren van het 'Bataafse' tijdperk zulke felle kritiek veelal van unitaristisch gezinden afkomstig was en dat politieke motieven bij zulke kritieken veelal een hartig woordje meespraken⁸, zelfs dan moet worden toegegeven, dat de rond het begin van de negentiende eeuw hier te lande op strafrechtelijk gebied heersende toestanden bepaald niet minder discutabel, ja zelfs nog gebrekiger en uit een oogpunt van rechtszekerheid en rechtsgelijkheid bepaald 'slechter' waren dan in 1863. Anno 1863 bestond er althans een landelijk geldende strafwetgeving, de 'vernederlandste' *Code pénal*, door tal van Nederlandse wetten gewijzigd en aangevuld⁹, en, sinds 1838, een nationaal *Wetboek van Strafvordering*¹⁰, toegepast door een nationaal georganiseerde rechterlijke macht volgens uniforme regels van strafprocesrecht. Maar zelfs een zodanige eenheid van materieel en formeel strafrecht bestond begin negentiende eeuw nog niet.

Nog in de achttiende eeuw - die, zo zou men kunnen zeggen, voor wat het materiële strafrecht betrof voortduurde tot 1809, voor wat het strafprocesrecht aanging tot 1811¹¹ - werd het strafrecht uit een oogpunt van rechtsbedeling gekenmerkt door rechtsverscheidenheid en rechtsonzekerheid. Het eerste was op zichzelf niets bijzonders, zijnde het immers notoir, dat onder het *ancien régime* elke provincie in beginsel haar eigen recht kende. Daarbij zij aangetekend, dat die rechtsverscheidenheid zich niet beperkte tot verschillen tussen provinciën onderling. Ook binnen de provinciën zelf trof men naast het zogenaamde 'landsgemene' strafrecht een niet zelden aanzienlijke verscheidenheid van recht tussen de onderscheidene in-

7. *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde*, W (Den Haag, 1808) 346-348.

8. Voor een voorbeeld uit die jaren - de hartige kritiek op het toenmalige straf- en strafprocesrecht van de Gelderse jurist mr. H. H. Vitranga in de (eerste) constitutiecommissie van 1796, des te opmerkelijker omdat Vitranga een notoire 'federalist' was - vergelijk O. Moorman van Kappen, 'Uitwendige schets der wordingsgeschiedenis van het ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek 1804', *Samenwinninge. Tien opstellen over rechtsgeschiedenis geschreven ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het interuniversitair instituut Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie* (Zwolle, 1977) 116-118.

9. Voor een beknopt overzicht vergelijk Van Hamel, *Inleiding*, 76-77.

10. Op 1 januari 1926 vervangen door het thans nog - zij het niet ongewijzigd - geldende *Wetboek van Strafvordering*, vastgesteld bij de wet van 15 januari 1921, S. 14.

11. Het in 1809 vastgestelde 'Wetboek op de regterlijke instellingen en regtspleging in het koninkrijk Holland' werd ten gevolge van de spoedig daarop gevolgde inlijving bij Frankrijk niet meer ingevoerd. Vergelijk omtrent dit wetboek O. Moorman van Kappen, 'Een ongeschreven hoofdstuk uit de geschiedenis van onze rechterlijke organisatie', *Opstellen rond het thema rechterlijke organisatie, bijeengebracht ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen* (Deventer, 1974) 193-213.

liggende rechtskringen aan, welke zich op strafrechtelijk gebied bepaald niet steeds beperkte tot de boetstraffelijke zaken, de lichtere strafbare feiten, die men tegenwoordig 'overtredingen' zou noemen. Ook op het stuk van de lijfstraffelijke zaken, de zwaardere delicten (de 'misdaden' oftewel *crimind*), deed die verscheidenheid zich gevoelen, al bestonden er op dit punt duidelijke graduele verschillen tussen de provinciën¹².

De genoemde rechtsonzekerheid sproot uit tweeërlei oorzaak voort. Voor zover het het 'geschreven' strafrecht betrof uit de veelal vage en weinig scherpe omschrijving der strafbare feiten in de wetgeving en de al even dikwijls even weinig scherp omschreven daartegen bedreigde straffen. Zo bepaalde het van 1721 daterende Landrecht van Tieler- en Bommelerwaarden: 'Die overspel of bloedschande begaan, zullen staan tot des Heeren Straffe'¹³. Niet alleen de strafmaat, maar ook de strafkeuze was nogal eens overgelaten aan het *arbitrium iudicis*. Daarenboven was vooral het materiële strafrecht, de aanwijzing der strafbare feiten en de daartegen bedreigde straffen betreffende, slechts ten dele in van de toenmalige overheden uitgegane plakkaten, ordonnantiën, keuren en beschreven costumen neergelegd. Ook op strafrechtelijk gebied bestond het nodige gewoonterecht, terwijl als subsidiaire rechtsbronnen in formele zin¹⁴ meestal fungeerden het Romeinse recht - in de eerste plaats de boeken 47 en 48 van de Digesten, de zogenaamde *Libri terribiles* -, de zo dadelijk te noemen zestiende-eeuwse Criminele Ordonnanties, brokjes canoniek en zelfs 'Mozaisch' - dus bijbels - recht en ten slotte de doctrines van gezaghebbende auteurs op het gebied van het criminele recht, zoals - *still going strong* - Damhouder¹⁵ en Antonius Matthaeus (II)¹⁶.

Dat in het kader van een dergelijke constellatie de rechterlijke rechtsvinding in strafzaken nogal eens resulteerde in zeer divergerende en onderling contrariërende uitspraken en beslissingen in gelijksoortige zaken is niet zo verwonderlijk. Niet al-

12. Zo bestond er in Friesland op het stuk van de 'misdaden' een vrij grote mate van rechtseenheid sinds de totstandkoming van de *Statuten, Ordonnantiën en Costumen* van 1602 (heruitgegeven in 1723 en 1770). Aanvullend (subsidiair) gold het Romeinse recht. Deze rechtseenheid in *criminalibus* werd in hoge mate bevorderd door de concentratie van de rechtspraak inzake 'misdaden' bij het hof van Friesland. In Gelderland, waar het hof van Gelderland in de zeventiende en achttiende eeuw bemoeienis had met de totstandkoming van de zogenaamde 'gereformeerde' stad- en landrechten, waakte dit hof tegen een al te grote rechtsverscheidenheid op het gebied van het lijfstraffelijk recht. Vergelijk meer in het algemeen S. J. Fockema Andreae, *De Nederlandse staat onder de Republiek* (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afdeling letterkunde, nieuwe reeks LXVIII, iii; 2e dr. Amsterdam, 1962) 98-101.

13. *Landregt van Thielre- en Bommelreweerden...* (Arnhem, 1721) hfdst. xli, art. 3.

14. Dus in de zin van bronnen, waaruit algemeen in een bepaalde rechtskring verbindend recht voortvloeide.

15. J. Damhouder (1507-1581), *Praxis rerum criminalium...* (eerste editie Leuven, 1554; eerste Nederlandse bewerking Leuven, 1555).

16. Ant. Matthaeus (II) (1601-1654), *De Criminibus, ad Libros 47 et 48 Digestorum commentarius* ... (eerste editie Utrecht, 1644).

leen konden de *verba legis* verschillend geïnterpreteerd worden - dat probleem bestaat in de moderne rechtspraak trouwens in beginsel ook nog -, maar bij het stilzwijgen of duisterheid van het statutaire recht, het 'wettenrecht' dus (de beschreven costumen daaronder begrepen), begonnen de moeilijkheden eerst recht. Soms liet men dan het onbeschreven gewoonterecht praevaleren boven het Romeinse recht en eventuele andere subsidiaire rechtsbronnen¹⁷, soms ook week men in zo'n geval direct uit naar het 'gemene recht', het vrij algemeen subsidiair geldende Romeinse recht¹⁸. En in die gevallen, waarin men een beroep deed op de opinies der rechtsgeleerde schrijvers, was de situatie niet zelden deze, dat tegenstrijdige opvattingen aan de hand van verschillende schrijvers verdedigd konden worden¹⁹.

Trouwens, ook op het gebied van het strafprocesrecht heersten - afgezien nog van het hoe langer hoe meer controversiële instituut van de pijnbank (tortuur) - praktijken, die begrijpelijkerwijze tot onvrede aanleiding gaven, zoals de manier, waarop de baljuws en andere met de vervolging van strafzaken belaste officieren omsprongen met hun 'compositiebevoegdheid' (schikkingsbevoegdheid door afkoop van een strafvervolging), de omslachtige en gebrekkige wijze van procederen, het als maar verder oprukken van de sterk inquisitoriaal getinte zogenaamde extraordinaire strafprocedure ten koste van de ordinaire en - in het kielzog daarvan - de sterk besnoeide mogelijkheid om door appelleren redres van in eerste instantie gewezen strafvonnissen te verkrijgen, doordat de regel *confessus non appellat* zulk een appelmogelijkheid afsneed²⁰.

17. Een voorbeeld hiervan is te vinden in *ibidem*, Lib. XLVIII, Dig., Tit. v, cap. vii, no. 4. Bij het stilzwijgen van het Utrechtse statutaire recht omtrent de al dan niet strafbaarheid van poging tot doodslag, acht hij niet het Romeinse recht - volgens hetwelk *conatus caedis* met de doodstraf werd bestraft - van toepassing, maar de daaraan derogerende *generalis consuetudo et usus*, dus het ongeschreven inheemse costumiere recht, volgens hetwelk poging tot doodslag alleen in zeer ernstige gevallen met de dood bestraft kon worden. Des te opmerkelijker is deze opvatting van Matthaeus nu de op 5 juli 1550 door Karel V als 'erfheere' van stad, steden en landen van Utrecht vastgestelde *Costumen, Usantiën, Politiën ende Stijl van procederen der stad, jurisdictie ende vrijheyd van Utrecht* - waarvan de artt. 40 en 43 handelden over respectievelijk doodslag en moord, daarbij inderdaad niets vermeldende over poging tot doodslag of moord - aan het slot onder meer bepaalden, 'dat men in allen saken ende stucken, niet begrepen ende verklaert in dese onse voorsz. ordonnantie, sal procederen en hem reguleren conforme en naer dispositie van 't geschreven recht', dat wil zeggen het Romeinse recht (J. v. d. Water, *Groot Placaatboek ... van Utrecht*, III (Utrecht, 1729) 363).

18. Vergelijk omtrent de subsidiaire gelding van het Romeinse recht in het algemeen: J. Ph. de Monté verLoren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling* (5e dr. bewerkt door J. E. Spruijt; Deventer, 1972) 211-212 en de aldaar genoemde literatuur.

19. Voor enige saillante voorbeelden ter illustratie van het voorgaande betoog vergelijk men J. A. Fruin, 'Het recht en de rechtsbedeeling onder de Republiek der Vereenigde Nederlanden', *Verslagen en Mededeelingen der Vereeniging tot uitgaaf der bronnen van het Oude Vaderlandsche Recht*, I (s-Gravenhage, 1885) 392-394.

20. Vergelijk uitvoeriger: Fockema Andreae, *Nederlandse Staat*, 135-136; Fruin, 'Rechtsbedeeling Republiek', 398-404; W. Wedekind, 'Wielant et Damhouder et l'appel en matière criminelle. L'Adage *confessus non appellat*', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XLIV (1976) 153-158.

Hoewel deze en andere moeilijk te loochenen gebreken van strafrecht en strafrechtspleging onder het *ancien régime* tegen en in de negentiende eeuw breed zijn uitgemeten, uiteraard vooral door voorstanders van de codificatie, moet anderzijds niet uit het oog worden verloren, dat er in de praktijk van de zeventiende- en achttiende-eeuwse strafrechtspleging ook wel degelijk willekeur-mitigerende en -prohiberende factoren werkzaam waren. Zo genoten - zeker onder bij de strafrechtspleging betrokken juristen - de in 1570 door Philips II uitgevaardigde zogenaamde *Criminele Ordonnantien*²¹ groot gezag. De invoering ervan was weliswaar op zoveel moeilijkheden - in de eerste plaats strijd met de loffelijke en welhergebrachte costumen - gestuit, dat ze bij de pacificatie van Gent geschorst waren²², zodat er in later tijd in de meeste provinciën der Republiek geen eigenlijke wetskracht aan werd toegekend²³, maar het gezag ervan was bepaald niet minder dan dat van veel geciteerde auteurs op het gebied van het strafrecht²⁴. Minder gezag werd in het algemeen toegekend aan de hier te lande niet ingevoerde maar desondanks niet onbekende 'Caroline-ordonnantie'²⁵.

In de tweede plaats dient in aanmerking genomen te worden, dat, zeker in de zeventiende en achttiende eeuw, de academisch, dus Romeinsrechtelijk geschoolde juristen een forse greep hadden op de strafrechtspleging. Niet alleen bemanden zij de provinciale hoven van justitie, maar ook - althans goeddeels - de grotere met

21. Respectievelijk die op de 'crimineele justitie' van 5 juli 1570 en die op de 'stijl van procederen in crimineele zaken' van 9 juli 1570. Tekstuitgave onder meer in A. S. de Blécourt en N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland* (Groningen-Den Haag, 1919) 81-108. Vergelijk over deze ordonnantiën laatstelijk M. van de Vrugt, *De Criminele Ordonnantien van 1570. Enkele beschouwingen over de eerste strafrechtcodificatie in de Nederlanden* (dissertatie Utrecht; Zutphen, 1978).

22. Vergelijk De Blécourt en Japikse, *Klein Plakkaatboek*, 114-115.

23. In Gelderland was de afkondiging ervan zelfs geschied 'onder expresse protestatie de non prejudicie der Land- en Stadrechten', bij het verdrag van Venlo (1543) gegarandeerd. Vergelijk W. A. van Spaen, *Verhandeling over de Crimineele Ordonnantie van Koning Philips in Gelderland* (Arnhem, 1794).

24. Voor wat Holland betrof, hield Bavius Voorda staande, dat de ordonnantiën in 1576 alleen maar geschorst waren 'voor zo verre zij ... eenigen godsdienstdwang ademden'. B. Voorda, *De Crimineele Ordonnantien van Koning Philips van Spanje...* (Leiden, 1792) 6 vlg. van de geannoteerde *Verhandeling over het verstand van de ordonnantie van Koning Philips...* Ook Eduard van Zurck, *Codex Batavus* (4e dr. bewerkt door P. van der Schelling; Leiden, 1764) 266 *in voce* 'Delicten' (§ 1) stelde, dat 'in de Nederlanden' volgens deze ordonnanties werd geprocedeerd, 'uitgezonden voor zo verre tegen der Landen recht, vrijheid en loflijke gewoonte en hervorming gestatueert is bij dezelve ordonnantie'. Andere Hollandse auteurs bestreden deze stelling echter.

25. De in 1532 op de rijksdag van Regensburg vastgestelde *Peinliche Gerichtsordnung* van keizer Karel V, *Constitutio Criminalis Carolina*. Tekstuitgave: *Die Peinliche Gerichtsordnung Kaiser Karls V von 1532* (uitgegeven door G. Radbruch, voltooid door A. Kaufmann; 4e dr., Stuttgart, 1975). De *Carolina* behelste hoofdzakelijk bepalingen van strafprocesrecht; ze was bedoeld als een algemene subsidiaire straf(proces)wetgeving voor het Heilige Roomse Rijk. Ze vertoont een minder 'modern' karakter dan de speciaal voor de Nederlanden uitgevaardigde criminele ordonnantiën. Vergelijk omtrent de *Carolina*: H. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte* (I, Karlsruhe, 1962; II, 1966) I, 448-450.

criminele jurisdictie in eerste aanleg beklede rechterlijke colleges, zoals de schepensbanken van grotere steden en 'hoge banken' ten plattelande, zo niet als lid van het college dan toch wel als griffier. En voor zover dat niet het geval was, bijvoorbeeld in sommige hoge heerlijkheden, oefenden zij toch grote, veelal beslissende invloed uit op de rechterlijke beslissingen vanwege de wijd verbreide praktijk van het zogenaamde 'assumeren' of 'consulteren' van juristen²⁶. Niet alleen hun aller Romanistisch-juridische vorming, die een geneigdheid tot het recipiëren van Romeins recht in de hand werkte, maar ook hun gemeenschappelijke 'vakliteratuur' werkte als het ware filterend ten aanzien van al te extreme opvattingen. Zelfs als en voor zover hun rol het verdedigen van een 'partijdig' standpunt met zich bracht - bijvoorbeeld als advocaat in een *ordinaris* strafprocedure - dan nog moest dat standpunt op een objectief verdedigbare wijze geargumenteed verwoord worden en het zich kunnen beroepen op zoveel mogelijk gezaghebbende auteurs was alsdan geen overbodige luxe. Treffend is in elk geval, dat uit de door De Monté verLoren ondernomen analyse van in strafrechtelijke zeventiende- en achttiende-eeuwse verhandelingen frequent geciteerde werken een tamelijk algemeen verbreide kennis blijkt van een niet gering aantal telkens weer aangehaalde 'autoriteiten'²⁷.

Dat zelfde onderzoek leidde De Monté verLoren overigens tot de conclusie - en ook dat was een al te arbitraire tendenzen matigende factor -, dat in die zeventiende- en achttiende-eeuwse, specifiek aan het strafrecht gewijde literatuur overwegend een gematigdheid doorklinkt, leidend tot een duidelijke 'afkeer van onnoodige strengheid en wreedheid' bij de strafrechtspleging²⁸. Trouwens, ook met betrekking tot de praktijk van de strafrechtspleging in de beide genoemde eeuwen gewaagt Fockema Andreae van een 'heilzame matiging', teweeggebracht door het 'vaderlijke gezag' der magistraten *n'en déplaise à* enkele als *causes célèbres* bekend staande evidente ontsporingen, zoals het justitiële schrikbewind van een De Mepsche van Faan in het Groninger Westerkwartier²⁹. De conclusie van de eerstgenoemde auteur

26. Vergelijk De Monté verLoren, *Hoofdpijnen*, 212-215.

27. Zie *Idem*, *Geschiedenis van de wetenschap van het strafrecht en strafprocesrecht in de Noordelijke Nederlanden vóór de codificatie* (Amsterdam, 1942) *passim*. Vrijwel steeds wordt Ant. Matthaeus' (II) *De Criminibus* geciteerd. Zeer veelvuldig aangehaalde schrijvers zijn onder meer Damhouder, *Praxis rerum criminalium*; S. van Leeuwen, *Paratitula juris novissimi. Dat is: een kort begrip van het Rooms-Hollands reght...* (1e dr., Leiden, 1652); *Idem*, *Censura Forensis...* (1e dr., Amsterdam, 1663); *Idem*, *Proces crimineel...* (1e dr., Leiden, 1677); J. Voet, *Commentarius ad Pandectas...* (1e dr., I, Leiden, 1698, II, Den Haag, 1704); P. Bort, 'Tractaet crimineel...', in: *Alle de werken begrepen in ses tractaten...* (1e dr., Den Haag, 1681).

28. Zie De Monté verLoren, *Geschiedenis Strafrechtswetenschap*, 120. Onnodig op te merken, dat ook die 'gematigdheid' door terugblikkende twintigste-eeuwers gerelativeerd dient te worden. Zo gaapt hier te lande een brede kloof op het stuk van de waardering van lijfstraffen tussen de zeventiende en de achttiende eeuw enerzijds en de twintigste anderzijds.

29. Fockema Andreae, *Nederlandse Staat*, 135. Vergelijk voor een kort overzicht van het beruchte 'monsterproces' te Faan tegen tweeëntwintig van sodomie beschuldigen in 1731: J. Frima,

laat zich eenvoudiger verifiëren dan de stelling van de laatstgenoemde, welke door een grootschalig systematisch kwantitatief en kwalitatief onderzoek in de rechterlijke archieven zou dienen te worden geschraagd. En dat laatste is in wezen nog al te weinig geschied. Voor wat de bestraffing van landlopers uit den vreemde en andere niet tot de eigen ingezetenen behorende delinquenten met een zwerfende levenswijze betrof, gaat die stelling ons inziens in elk geval niet op³⁰.

Een en ander betekende intussen niet, dat er in de loop van de achttiende eeuw niet ook onder de juristen, althans onder een deel van hen - aan kwantitatieve schattingen waag ik mij niet -, een steeds duidelijker onvrede rees met het bestaande straf- en strafprocesrecht, ook al waren het niet allemaal lieden als Willem Schorer (1717-1800), die poogde de vaderlandse gezapigheid met een soort schok-effect te doorbreken met zijn *Vertoog over de ongerijmdheid van het samenstel onzer hedendaagsche regtsgeleerdheid en praktijk* (Middelburg-Amsterdam, 1777). Zijn afschuw van de tortuur schildert hij in de schrilste bewoordingen:

Ik beef die ramspoedige modderpoel van ongerechtigheid te roeren, dewijl al in den aanbinne een natuur verkrachtend wangedrogt, ten verderve bijwijlen van onschuldigen in de hel uitgebreid en door een eerloos tyran uit dien heillozen zwavelkolk opgebaggert, zig aan mij opdoet: ik meen een vervloekte tortuur of pijnbank³¹.

Zeker in de achttiende eeuw vormden de pijnbank³², de rechtmatigheid van de doodstraf³³ en de veelal gebrekkig geregelde en nóg gebrekkiger gepraktiseerde *extraordinaris*-strafprocedure ook onder juristen steeds meer omstreden *topics*. Aan het laatstgenoemde euvel poogden sommige staten - met weinig resultaat overigens - iets 'te doen'³⁴; op het stuk van de beide eerder genoemde gebeurde er helemaal

Het strafproces in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers van 1602 tot 1749 (dissertatie Groningen; Amersfoort, 1920) 401-404.

30. Vergelijk O. Moorman van Kappen, 'Histoire des Tsiganes aux Pays-Bas. L'évolution du statut des 'Pains' ou 'Egyptiens' dans les Pays-Bas du Nord (1420-± 1750)', *Acta Historiae Neerlandica*, III (Leiden, 1968) 160-188.

31. Schorer, *Vertoog*, 95.

32. Al in 1702 verscheen te 's-Gravenhage een Nederlandse vertaling van A. Nicholas' *Si la torture...* (Amsterdam, 1681) onder de titel *Onderzoek uit zeedelessen en regtsgronden of de pijnbank een seker middel is om geheime misdaden waar te maken*. De auteur, president van het parlement van Dyon (1622-1695), betoonde zich - lang voor Beccaria en Voltaire - een tegenstander van de pijnbank. Nog oudere bestrijders van de pijnbank waren hier te lande onder meer de bekende Arnhemse geneesheer Johannes Wier (1515-1588), die fel ten strijde trok tegen occultisme, hek-sengeloof, heksenprocessen en ... de tortuur-vergelijk J. J. Cobben, *De opvattingen van Johannes Wier over bezetenheid, hekserijen magie* (dissertatie VU; Assen, 1960) en Daniël Jonkijts, *De pijnbank wedersproken en bematigt* (Rotterdam, 1651).

33. Vergelijk E. Landsberg, *Geschichte der Deutschen Rechtswissenschaft* (Dritter Abtheilung, Erster Halbband, Text und Noten; München-Leipzig, 1898, ongewijzigde herdruk Aalen, 1957) (416: 'Unter allen solchen kriminalistischen Lieblingsfragen der Aufklärung behauptet seit Beccaria's Anregung unbedingt den Vorrang der Streit um die Todesstrafe).

34. Vergelijk met betrekking tot dergelijke - vruchteloze - strevingen in Holland: J. M. Kemper, *Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland. Met eene inleiding en aanmerkingen*, I (niet verder

niets³⁵. Die onvrede van althans een aantal juristen³⁶ met het bestaande strafrecht sproot niet alleen voort uit eigen praktijkervaringen, maar werd tevens gevoed door buitenlandse invloeden, waarbij niet alleen te denken valt aan die van de zogenaamde Verlichting in het algemeen, maar ook aan de belangrijke en innoverende ontwikkelingen, die zich elders in Europa in die eeuw manifesteerden.

Over de invloed ook hier te lande van Cesare Beccaria's (1738-1794) *Dei delitti e delle pene* (1764), waarvan in 1768 te Amsterdam een op de Franse vertaling van Morellet gebaseerde Nederlandse vertaling verscheen³⁷, is reeds zoveel geschreven³⁸, dat niet in nodeloze herhalingen behoeft te worden vervallen. Zijn invloed hier te lande op een niet gering aantal vooruitstrevende intellectuelen - juristen en niet-juristen - is onmiskenbaar geweest, al veranderde er feitelijk voorshands niets³⁹.

DE INVLOED VAN DE VERLICHTING OP STRAFRECHTSWETENSCHAP EN STRAFWETGEVING BUITENSLANDS

Maar Beccaria was bepaald niet de enige Italiaanse 'criminalist' die in die tijd van zich deed spreken, ook al kan in het bijzonder zijn werk niet alleen in Italië, maar elders - vóór alles in Frankrijk, maar eveneens in onder meer Oostenrijk, Duitsland en Engeland - als een *tournant de l'histoire* in de evolutie van het strafrechtelijke denken beschouwd worden. In de tweede helft van de achttiende eeuw kende Italië een grote opbloei van de strafrechtswetenschap, waarvan de invloed een onmiskenbaar transalpijns karakter aannam⁴⁰. 'Penalisten' als Romagnosi,

verschenen, Amsterdam, 1809) 72-80, alsmede de anonieme en titelloze bijdrage in de *Algemeene Konst- en Letterbode voor het jaar 1805* (Haarlem, 1805) 202-203. Voorts J. W. Bosch, 'Korte aantekeningen over de uitwendige geschiedenis der Hollandse hervormingsplannen van het strafproces in de XVIIIe eeuw', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, XXI (1953) 59 vlg.

35. Vergelijk Cesare Beccaria, *Over misdaden en straffen* (ingeleid, van aantekeningen voorzien en vertaald door J. M. Michiels; Antwerpen-Zwolle, 1971) 202-205.

36. Naast bestrijders van de pijnbank als Schorer, Amalry en Reinart waren er ook voorstanders (Vitranga, Calkoen, Voorda). Al even verdeeld lagen de meningen over de doodstraf, waarbij opvalt, dat niet alle tegenstanders van de tortuur tevens tegenstanders van de doodstraf waren. Ook een indeling in 'verlichte' vernieuwingsgezinden inzake pijnbank en doodstraf versus 'conservatieve' voorstanders van handhaving dezer instituten blijkt moeilijk te maken. Vergelijk De Monté verLoren, *Geschiedenis Strafrechtswetenschap*, 119.

37. *Verhandeling over de misdaden en straffen...* De anonieme vertaler was wellicht Abraham Perrenot. Vergelijk W. H. Nagel, 'Beccaria en Calkoen', *Tijdschrift voor Strafrecht*, LXXVII (1968) 73, nt. 15.

38. Laatstelijk door Michiels in zijn voortreffelijk gedocumenteerde inleiding bij de nieuwe Nederlandse vertaling van Beccaria's werk, waarnaar bij dezen zij verwezen: Cesare Beccaria, *Over misdaden en straffen*, 202-216 en 483-483 (bibliografie). Hieraan kan nog worden toegevoegd J. Allersma, 'Beccaria's debuut in Holland', *Tijdschrift voor Criminologie*, XIX (1977) 208-212.

39. Vergelijk De Monté verLoren, *Geschiedenis Strafrechtswetenschap*, 75-79.

40. Vergelijk U. Spirito, *Storia del diritto penale italiano, da Cesare Beccaria ai giorni nostri* (Turijn,

Pagano, Cremani, De Soria, Renazzi en Filangieri bleven ook ten noorden van de Alpen niet ongelezen. Evenals Beccaria's traktaat vielen ook hun geschriften met name in Frankrijk, in Duitsland en in Oostenrijk in intellectuele kringen in een gunstige voedingsbodem, in Frankrijk 'voorbewerkt' door vooral Montesquieu (1689-1755) en Voltaire (1694-1778), in het Duitstalige gebied door Hugo de Groot in zijn *De jure belli ac pacis* (1625) verdisconteerde strafrechtstheorie en voorts door verkondigers van rationalistisch-natuurrechtelijke denkbeelden als Samuel von Pufendorf (1632-1694), Christian Thomasius (1655-1728) en de 'school' van Christian Wolff (1679-1754)⁴¹.

In Frankrijk sympathiseerden vooraanstaande intellectuelen als Morellet, Voltaire, Brissot de Warville, Diderot, Mirabeau, Roederer en Servan hevig met Beccaria's denkbeelden en volgens Mazzacane ontstond zelfs 'toute une école nouvelle de criminalistes'⁴². Naarmate het revolutiejaar naderde kregen zij meer en meer de wind in de zeilen.

In Oostenrijk trad vooral Joseph von Sonnenfels (1733-1817), sinds 1763 hoogleraar in de *Polizei- und Kameralwissenschaft* aan de universiteit van Wenen, als voorvechter van strafrechtshervorming, als bestrijder ook van de tortuur en de doodstraf naar voren. In Duitsland was Karl Ferdinand Hommel (1722-1781), hoogleraar te Leipzig, zijn evenknie. Hij deed onder meer een becommentarieerde Duitse vertaling van Beccaria's 'unsterbliches Werk' het licht zien⁴³. En in hun kielzog volgden vele epigonen van secundaire garnituur zoals Justus Claproth, Johann Christian Ernst von Quistorp, Johann David Michaelis, Globig en Huster.

In Frankrijk resulteerden de nieuwe verlichte denkbeelden op strafrechtelijk ge-

1932); E. Pessina, 'Il diritto penale in Italia da Cesare Beccaria fino alla promulgazione del codice penale vigente (1764-1890)', in: *Enciclopedia del diritto penale italiano*, II (Milaan, 1906) 539-768; A. Mazzacane, 'La diffusion de la doctrine des pénalistes italiens depuis le 18ième siècle', *Bulletin d'information de l'Association Internationale d'Histoire du Droit et des Institutions*, X (januari 1975) 28-30.

41. Vergelijk Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 436-438; uitvoeriger: O. Fischl, *Der Einfluss der Aufklärungsphilosophie auf die Entwicklung des Strafrechts...* (1913; ongewijzigde herdruk Aalen, 1973); Van Hamel, *Strafrecht*, 67-69, volgens wie 'juist in dezen tijd wegens deze belangstelling der wijsbegeerte de groote, tot heden voortgezette strijd der strafrechtstheorieën ontbrandde'. In Frankrijk was het vooral de door Voltaire gevoerde 'publiciteitscampagne' tegen het proces-Jean Calas (1671-'72) en eenige andere zogenaamde 'gerechtelijke dwalingen' in strafzaken, die de stoot gaven tot een kritische bezinning op de vigerende strafrechtspraktijk. Vergelijk Beccaria, *Over misdaden*, 253-255.

42. *Ibidem*, 227-233; Mazzacane, 'Pénalistes Italiens', 29. Vergelijk ook Jacques Godechot, *Les institutions de la France sous la révolution et l'empire* (2e dr.; Parijs, 1968) 140-141; J. van Kan, 'De verwachting des volks in 1789 ten aanzien van de codificatie', *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, I (1918-1919) 359-389 (in het bijzonder 383-385); *idem*, 'De rechtsgedachte der codificatie-beweging in Frankrijk voor de Revolutie', *ibidem*, 191-229.

43. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 438-440. Vergelijk uitvoeriger over Von Sonnenfels: Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 401-404, Noten 263-264. Over Hommel *ibidem*, Text, 386-400, Noten, 253-261.

bied eerst na de revolutie in daadwerkelijke veranderingen in de wetgeving. Na de afschaffing van de pijnbank in oktober 1798⁴⁴, na de opneming van het beginsel 'geen straf zonder voorafgegane wettelijke strafbepaling' in artikel 8 van de *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*⁴⁵ en na een voorlopige zuivering van de strafprocedure, geregeld door de *Ordonnance criminelle* van 1670, van de ernstigste uitwassen, kwam het in de tweede helft van 1791 tot een ingrijpender herziening van het materiële en formele strafrecht. De 'eerste' *Code pénal* van 1791 droeg duidelijk een Beccariaans geïnspireerd karakter. De doodstraf bleef na heftige debatten in de *Assemblée Nationale* behouden, zij het dat men de executie ervan bij besluit van 20 maart 1792 'moderniseerde' en 'humaniseerde' door middel van een apparaat, door dr. Louis uitgevonden, maar abusievelijk naar dr. Guillotin genaamd⁴⁶. De toenemende criminaliteit leidde tot een verscherping van de op te leggen straffen bij de wet van 25 oktober 1795, de *Code des délits et des peines* (zogenaamde Code Merlin). In april 1801 werd een commissie tot het ontwerpen van een meer definitieve strafwetgeving ingesteld, welker arbeid uiteindelijk resulteerde in de *Code d'instruction criminelle* van 1808 en de *Code pénal* van 1810, beide op 1 januari 1811 in werking getreden. Vooral de *Code pénal*, waarin de gedachte van de zogenaamde generale preventie het *Leitmotiv* vormt en waarop Jeremy Bentham's utilisme van invloed is geweest, betekende een stap terug, ondermeer op het stuk van het straffenstelsel en de rigide straftoemingsregels⁴⁷.

In de Duitstalige gebieden daarentegen vonden de nieuwe denkbeelden eerder gehoor, ook bij 'verlicht' absolutistische vorsten als Jozef II en Frederik de Grote, en

44. Godechot, *Institutions*, 144 (10 okt. 1798).

45. Art. 8: La loi ne doit établir que des peines strictement et évidemment nécessaires, *et nul ne peut être puni qu'en vertu d'une loi établie et promulguée antérieurement au délit, et légalement appliquée* (curs. v. d. schr.). Dit later door Johann Paul Anselm von Feuerbach (1775-1833) als 'rechtsstatelijk' principe zo scherp geformuleerde legaliteitsbeginsel 'Nullum crimen, nulla poena sine [prae]via' lege [poenali]', geheel en al passend in diens generaal-preventieve leer van de zogenaamde psychologische dwang, kwam ook al voor in Beccaria's tractaat (hfdst. 3) en was in de loop van de achttiende eeuw in vooral de Duitse 'verlichte' strafrechtelijke literatuur reeds gemeengoed geworden; vergelijk G. E. Mulder, 'P. J. A. Feuerbach en het Crimineel Wetboek voor het koninkrijk Holland', *Uit het recht. Rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan mr. P. J. Verdam* (Deventer, 1971) 176. Zo betoogde onder meer J. Chr. E. von Quistorp (1737-1795) in diens *Grundsätze des deutschen peinlichen Rechts* (Rostock, 1770) I § 29 in fine en § 32, dat het begrip misdaad vooronderstelt 'dasz ein Gesetz im Staate vorhanden sey, welches auf dasselbe eine Strafe setzet'. Zelfs kwam in verscheidene achttiende-eeuwse Duitse en Oostenrijkse strafwetgevingen het legaliteitsbeginsel met zoveel woorden voor, zoals in Jozef II's *Allgemeines Gesetzbuch über Verbrechen und derselben Bestrafung* (13 jan. 1787) (I §§1,12/13,19; II §§ 1 en 8), zij het meer als een norm voor de rechter dan voor de justitiabelen. Vergelijk *Allgemeines Landrecht für die Preussischen Staaten* (1794) II. 20.9: 'Handlungen und Unterlassungen, welche nicht in den Gesetzen verboten sind, können als eigentliche Verbrechen nicht angesehen werden ...'.

46. Godechot, *Institutions*, 152; A. J. M. Kunst, *Historische ontwikkeling van het recht*, I (2e dr.; Zwolle, 1969) 146, nt. 2.

47. *Ibidem*, 155.

daar kwam het sinds het midden van de achttiende eeuw tot wettelijke hervormingen, zij het dat die qua inhoud nogal eens 'achterliepen' op de ideologie. Was de in Oostenrijk in 1768 als algemeen strafwetboek ingevoerde *Constitutio criminalis Theresiana* nog van een sterk traditioneel en conserverend karakter, de tortuur en de doodstraf werden nadien in fasen afgeschaft; het voornaamste bezwaar tegen afschaffing van de doodstraf waren de kosten van de vervangende strafinrichtingen. De *Theresiana* werd in 1787 door een nieuw strafwetboek vervangen, waarin Jozef II zelf de hand had gehad⁴⁸. In de Oostenrijkse Nederlanden strandden de Jozefinistische hervormingsstrevingen, op strafrechtelijk gebied primair gericht op afschaffing van de tortuur en de doodstraf, in 1787 op de Brabantse opstand. Deze te progressief blijkende vernieuwingen waren krachtig ondersteund en ten dele ook voorbereid door een zeer vooruitstrevend jurist, Goswin de Fierlant (1736-1804), raadsheer in en later president van de Grote Raad van Mechelen⁴⁹.

In Pruisen ten slotte kwam het onder Frederik de Grote slechts tot partiële, maar bepaald niet onbelangrijke hervormingen van het strafrecht, die later werden verwerkt in het in 1794 ingevoerde *Allgemeines Landrecht für die Preuszischen Staaten*, welke codificatie als één van Frederik de Grote's geestelijke erfenissen beschouwd kan worden⁵⁰. Curiositeitshalve zij nog gewezen op de befaamde *Nakaz* van tsarina Catharina II, een uitvoerige, uit 1767 daterende instructie voor een Russische codificatiecommissie, die als het ware bol stond van verlichte denkbeelden, waaronder die van Beccaria en Von Sonnenfels. Deze instructie - een soort programma voor hervorming van de wetgeving - trok alom in West-Europa sterk de aandacht en werd in vele talen vertaald, onder meer in het Nederlands⁵¹.

Het feit, dat er vooral in de Duitstalige gebieden in de tweede helft van de achttiende eeuw 'beweging' kwam in de voordien traditionalistische strafwetgeving, betekende op zijn beurt weer een stimulans voor de dientengevolge opbloeiende strafrechtswetenschap aldaar. En dat proces had weer ten gevolge, dat, vooral na het midden van de achttiende eeuw, naast Beccaria's traktaat de Duitse strafrechtelijke

48. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 426-428, 441, 443.

49. Beccaria, *Over misdaden*, 216-226, alwaar nadere literatuurverwijzingen.

50. Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 444-447. De 20ste titel van het tweede deel van het *Allgemeines Landrecht* behelst echter alleen een wettelijke regeling van het materiële strafrecht voor zover op *Verbrechen* betrekking hebbend. *Vergehen* (overtredingen) bleven er buiten. Het formele strafrecht werd eerst in 1805 in de *Kriminalordnung für die Preuszischen Staaten* gecodificeerd. Enkele voorbeelden van 'verlichte' maatregelen van Frederik de Grote: in 1749 beval hij tot radbraking of verbranding veroordeelden vóór de executie van deze straffen op een voor het toeschouwende publiek niet merkbare wijze te smoren. Voorts schafte hij de zogenaamde hoerstraffen voor ongehuwde moeders af 'damit die in Unehren schwanger gewordenen Weibslente um so weniger Bedenken finden mogen, ihre Schwangerschaft bekannt werden zu lassen'. Ook gelastte hij een inperking van de toepassing van de bijkomende straf van eerloosverklaring (infamie) met de motivering, dat een ex-gedetineerde het toch al moeilijk genoeg had 'fernerhin sein Brot auf ehrliche Art zu verdienen'.

51. Beccaria, *Over misdaden*, 68 en uitvoeriger Kemper, *Crimineel Wetboek*, 13-18.

literatuur onder bij de strafrechtspleging betrokken juristen hier te lande aan invloed begon te winnen. In die belangstelling voor wat in de Duitse staten en in Oostenrijk op strafrechtelijk gebied gaande was deelden - *quod notandum est* - ook die Duitstalige auteurs, die nu niet bepaald van een uitgesproken 'progressieve' signatuur waren en zelfs de zeventiende-eeuwer Benedictus Carpzovius (1595-1666) met zijn sterk tegen de zestiende-eeuwse Caroline-ordonnantie aanleunende *Practica ... rerum criminalium*, zij het dan in de achttiende-eeuwse becommentarieerde versies .

Dusdoende is het verklaarbaar dat het inleidende lijstje van strafrechtelijke literatuur, dat Johannes van der Linden (1756-1835), één van de hekkesluiters van onze oud-vaderlandse juristen, in zijn *Regtsgeleerd, Practicaal en Koopmans Handboek* anno 1806 aan zijn lezers presenteert, grotendeels uit Duitse strafrechtelijke literatuur van na 1750 bestaat (Böhmer⁵³, Meister⁵⁴, Püttmann⁵⁵, Wieland⁵⁶, Von Quistorp⁵⁷, Kleinschrod⁵⁸ en Grolman⁵⁹). Beccaria komt er natuurlijk ook op

52. Bij voorbeeld *B. Carpzovii Practica nova imperialis Saxonica rerum criminalium cum observationibus J. S. F. Böhmeri* (3 dln.; Frankfort, 1758; 1e dr. 1635). Carpzov [ius] maakte onderscheid tussen *crimina levia, atrocia en atrocissima*, welke driedeling van strafbare feiten in de latere *Code pénal* is weer te vinden (*contraventions, délits en crimes*).

53. Johann Samuel Friedrich von Böhmer (1704-1772), die onder meer als eerste een systematisch wetenschappelijk overzicht van het materiële en formele strafrecht schreef: *Elementa jurisprudentiae criminalis* (Halle, 1774; 1e dr. 1732). Vergelijk over deze: G. Boldt, *Johann Samuel Friedrich von Böhmer und die gemeinrechtliche Strafrechtswissenschaft* (Berlijn-Leipzig, 1936).

54. Christian Friedrich Georg Meister ('den Alten', 1718-1782) schreef onder meer *Principia juris criminalis Germaniae communis* (Leipzig, 1781; 1e dr. Göttingen, 1755). Diens zoon Georg Jakob Friedrich Meister (1755-1832) publiceerde in 1789 te Göttingen een gelijknamig werk. Vergelijk over de beide Meisters: Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 304-307, 422-423, Noten, 204-205, 273.

55. Josias Ludwig Ernst Püttmann (1730-1796) publiceerde onder meer *Elementa Juris Criminalis* (1e dr.; Leipzig, 1779) (Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 477-479, Noten, 303-304).

56. Ernst Karl Wieland, hoogleraar in de filosofie te Leipzig, schreef onder meer *Geist der peinlichen Gesetze* (3 dln.; Leipzig, 1783) (Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 412).

57. Johann Christian Ernst von Quistorp (1737-1795), *Grundsätze des Deutschen Peinlichen Rechts* (2 dln.; Rostock, 1792, 1e dr. Rostock-Leipzig, 1770) (Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 408-411, Noten, 266-267).

58. Gallus Aloys Caspar Kleinschrod (1762-1824) publiceerde onder meer een *Entwurf eines peinlichen Gesetzbuches für die Kurpfalzbaierischen Staaten* (München, 1802) - waartegen P. J. A. Feuerbach zich richtte in zijn *Kritik des Kleinschrodischen Entwurfes zu einem peinlichen Gesetzbuche für die Kurpfalzbaierischen Staaten* (München, 1804) - en voordien zijn *Systematische Entwicklung der Grundbegriffe und Grundwahrheiten des peinlichen Rechts nach der Natur der Sache und der positiven Gesetzgebung* (3 dln.; Erlangen, 1794-1796). Vergelijk over deze Würzburger hoogleraar: Landsberg, *Geschichte Rechtswissenschaft*, Text, 461-465, Noten, 296-297.

59. Karl Ludwig Wilhelm Grolman (1775-1829), *Grundsätze der Kriminalrechtswissenschaft* (Gießen, 1798). Met L. H. von Almendingen en J. P. A. Feuerbach gaf hij de *Bibliothek für die peinliche Rechtswissenschaft und Gesetzkunde* uit (1797-1804, 3 dln.).

Vergelijk uitvoeriger over de Duitse strafrechtliteratuur uit het verlichtingstijdperk: Conrad, *Deutsche Rechtsgeschichte*, II, 454-455 s.v. 'Schrifttum'; R. von Hippel, *Deutsches Strafrecht*, I,

voor, maar van de oud-vaderlandse auteurs alleen nog Antonius Matthaëus (II). De overige raadt hij zijn lezers af:

Zij bevatten meestal eene opeenstapeling van aanmerkingen, die meer verwarren dan ophelderen en bijna allen dragen de blijken van de mindere beschaafdheid van den tijd, waarin zij schreven. Zedert men het stuk van het straffen der misdaden meer wijsgeerig en menschkundig heeft beginnen te behandelen, heeft hetzelfde eene geheel andere gedaante aangenomen...⁶⁰.

Het was aan de 'criminalisten' in de codificatiecommissie - 1798 om die 'andere gedaante' een wettelijke vorm te geven ...

BEKNOPT OVERZICHT VAN DE WORDINGSGESCHIEDENIS VAN HET ONTWERP-LIJFSTRAF-FELIJK WETBOEK 1804

Over de geschiedenis van de codificatiegedachte in de eerste jaren van de Bataafse Republiek, over die van de in 1798 ingestelde codificatiecommissie en over de geschiedenis van de totstandkoming van het ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek 1804 zal ik zeer kort zijn. Over de beide eerstgenoemde onderwerpen is in de laatste vijftien jaren het een en ander gepubliceerd⁶¹, terwijl zeer kort geleden mijn 'Uitwendige schets der wordingsgeschiedenis van het ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804' in druk verscheen, waarnaar bij deze zij verwezen⁶².

Volstaan zij daarom met het strikt noodzakelijke⁶³. Volgens artikel 28 van de 'Burgerlijke en Staatkundige Grondregels', voorafgaande aan de staatsregeling-1798, moest er binnen twee jaren een algemeen wetboek van burgerlijk-, straf- en procesrecht voor de Bataafse Republiek worden ontworpen en ingevoerd. Aan de

Allgemeine Grundlagen (Berlijn, 1925); J. A. van Hamel, 'Strafrechtspolitiek van voor honderd jaar', *De Gids*, 11(1909) 11 vlg. Uitvoeriger (incl. bio- en bibliografische gegevens): Landsberg, *Geschiede Rechtswissenschaft*, *passim*, alsmede noot 41.

60. Van der Linden, *Regtsgeleerd Handboek*, lxxiii-lxiv.

61. Vergelijk onder meer: J. Th. de Smidt, *Codificatie-perikelen* (inaugurale rede Leiden, 1966); J. Th. de Smidt en A. H. Huussen jr., ed., *Bronnen van de Nederlandse codificatie sinds 1798*, I, *Stukken van algemene aard. De gedrukte ontwerpen van 1804 en hun voorgeschiedenis, verz. door mr. H. Aa* (t) (Werken van de Ver. t. uitg. d. Bronnen, v. h. Oud-Vad. Recht. 3e reeks XXII; Utrecht, 1968). Vergelijk voorts de literatuur vermeld in Moorman van Kappen, 'Uitwendige Schets', 113, nt 1 en 114, nt 7-9. Voor de oudere literatuur vergelijk N. K. F. Land, *Inleiding tot de verklaring van het Burgerlijk Wetboek* (Haarlem, 1899) 93-112; *Briefwisseling van eenige regtsgeleerden over de aanstaande Nederlandsche wetgeving* (Leiden, 1819) *passim*; S. J. Hingst, 'Geschiedenis der codificatie', *Rechtsgeleerde Bijdragen en Bijblad*, II (1886-1887) 1-132.

62. Hierin zijn tevens verwerkt de voornaamste gegevens bij Kemper, *Crimineel Wetboek*, 81-113.

63. Voor nadere bijzonderheden betreffende het navolgende (biografische gegevens betreffende de daarin genoemde juristen daaronder begrepen) vergelijk Moorman van Kappen, 'Uitwendige Schets', *passim*, aangehaald in noot 8.

totstandkoming van dit voorschrift was heel wat geharrewar tussen enerzijds unitaristen, voor wie het beginsel 'één staat één recht' vanzelfsprekend was, en anderzijds taai en taktisch verzet biedende federalisten voorafgegaan, alsook de instelling - in oktober 1796 - van een civiele en een strafrechtelijke codificatiecommissie. Aangezien vrijwel alle daarin benoemden voor de eer bedankten liep dit laatste op een eclatant ehech uit.

Ter uitvoering van het zoëven genoemde codificatievoorschrift ging het uitvoerend bewind eind september 1798 over tot de instelling van een - eigenlijk tweede - codificatiecommissie, die van 1798, bestaande uit twaalf juristen, onder wie zes Hollanders. Deze verdeelde zich intern in een 'civiele' subcommissie van zeven en een 'criminele' subcommissie van vijf leden. Na enige personele wisselingen bestond de criminele subcommissie sinds mei 1799 uit de mrs. J. in de Betouw, W. A. de Beveren, B. Donker Curtius, C. T. Elout en H. A. Kreet. Door allerlei omstandigheden werd het eind 1799 eer deze commissie met haar werkzaamheden goed en wel van start ging. De taken werden intern verdeeld, de leden maakten hun 'huiswerk' hoofdzakelijk thuis en communiceerden onderling schriftelijk alsook op periodiek gehouden meerdaagse bijeenkomsten. Als primus in dit nijver werkende gezelschap ontpopte zich weldra Elout.

Er werd inderdaad hard gewerkt, want op een op 24 april 1801 gehouden bijeenkomst van de codificatiecommissie in pleno legde de criminele subcommissie een vier boeken en 952 artikelen tellend ontwerp van 'criminele wetten', een ontwerp-codificatie van het materiële strafrecht derhalve, aan de vergadering voor. Daarop volgde de grote domper, want aangezien de 'civilisten' met hun taak nog verre van gereed waren, besloot de plenaire commissie het ingeleverde ontwerp voorlopig te laten rusten. Pas in april 1803 - het enthousiasme voor een nationale codificatie was intussen, voor zover het er was geweest, aardig weggeëbd - bracht het staatsbewind verandering in deze stationaire toestand, gelastend dat de codificatiecommissie zo spoedig mogelijk het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek* met enige annexe te codificeren materies moest inleveren met 'postpositie' van alle andere werkzaamheden. Toch duurde het nog tot eind maart 1804 eer de 'civilisten' het ontwerp van commentaar hadden voorzien en de plenaire commissie haar beraadslagingen over het ontwerp begon. Deze beraadslagingen resulteerden in een tamelijk ingrijpende omwerking van het ontwerp-1801, waarmee de heren Elout en Farjon werden belast. In september 1804 legden zij een omgewerkt ontwerp aan de commissie over, die dit na een laatste finale 'resumtie' op 3 oktober 1804 inleverde bij het staatsbewind. Dit college liet het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* eind van dat jaar in gedrukte vorm verschijnen⁶⁴ en zond het tevens ter fine van advies toe aan het na-

64. *Stukken door de commissie tot het ontwerpen van een Algemeen Burgerlyk en Lyfstraffelyk Wetboek, overgegeven aan het Staatsbewind der Bataafsche Republiek; bevattende de ontwerpen van eene Inleiding van het recht in het algemeen, het Lyfstraffelyk Wetboek en van Wetten omtrent*

tionaal gerechtshof⁶⁵, zulks conform de door de staatsregeling-1801 (art. 84) voorgeschreven procedure.

INHOUDSOVERZICHT EN KARAKTERISTIEK VAN HET ONTWERP-LIJFSTRAFFELIJK WET-BOEK 1804

Het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*, dat 968 artikelen telt, is ingedeeld in vier boeken, respectievelijk handelend 'Van misdaden en straffen in het algemeen' (boek I), 'Van misdaden tegen den staat en deszelfs leden in het algemeen' (boek II), 'Van misdaden tegen byzondere personen' (boek III) en 'Van misdaden van gemengden aart' (boek IV). Elk boek is ingedeeld in een aantal hoofdstukken, enkele daarvan nog weer in afdelingen. De artikelen zijn per hoofdstuk genummerd.

In het eerste boek - wat men tegenwoordig zou noemen het 'algemeen deel' van het strafwetboek - wordt een aantal strafrechtelijke voorschriften van algemene aard gegeven. Met name worden daarin een aantal algemene begrippen en beginselen gedefinieerd en geregeld, die van belang zijn voor de berechting van de in de drie volgende boeken behandelde onderscheidene misdaden en die tezamen het - wat men thans zou noemen - 'bijzonder deel' vormen. Het onderscheid tussen de in boek II en boek III geregelde 'misdaden' berust op (een bepaalde visie op) een verschil qua aard en belang van het door een gepleegde misdaad primair aangetaste rechtsgoed. Hoewel het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek* erkent, dat 'alle misdaden het geluk van den burgerstaat stooren' (boek II, hfdst. i, art. 1), benadelen sommige misdaden de staat 'onmiddelyk', andere slechts 'middellyk'. Onmiddellyk tegen de staat gerichte misdrijven 'zijn dezulken, welke tegen den burgerstaat in het algemeen regelrecht zijn ingericht en worden dierhalven eigenlijke staatsmisdaden genoemd' (*ibidem*, art. 2). Deze zijn in boek II geregeld. Middellyk tegen de staat gerichte misdrijven zijn die,

'welke regelrecht tegen byzondere personen zijn ingericht en den staat alleenlijk in de gevolgen benadeelen, alzoo de zekerheid en veiligheid van den staat zelf' afhangt van de zekerheid en veiligheid van deszelfs leden' (*ibidem*, art. 3).

Deze zijn geregeld in boek III. Het belang van de onmiddellyk en de middellyk tegen de staat gerichte misdaden wordt verschillend gewaardeerd, want de onmid-

het bewys (Den Haag, 1804). De genoemde inleiding en de wetten omtrent het bewijs verschenen met hun wordingsgeschiedenis en annotaties in de in noot 61 genoemde bronneditie van Aa, De Smidt en Huussen.

65. De staatsregelingen van 1801 en 1805 maken gewag van 'Nationaal Geregtschhof', de 'Constitutionele Wetten' van 1806 afwisselend van 'Hoog Nationaal Geregtschhof' (artt. 71 en 73) en van 'Nationaal Geregtschhof' (artt. 74-78). In de praktijk noemde dit rechterlijke college zich 'Hoog Nationaal Geregtschhof'.

dellijk tegen de staat gerichte misdaden worden strafwaardiger geacht (boek I, hfdst. ii, art. 13). Het ontwerp kent overigens nog een tussenvorm tussen beide genoemde categorieën misdaden (boek IV).

Het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* bevat overigens geenszins een ontwerp-codificatie van het *gehele* 'burgerlijke'⁶⁶ materiële strafrecht, want zogenaamde overtredingen zijn er niet in en onder begrepen⁶⁷.

In boek I worden achtereenvolgens aan de orde gesteld de misdaad in het algemeen (hfdst. i)⁶⁸, het onderscheid en de waardering der misdaden (hfdst. ii), de straffen in het algemeen (hfdst. iii)⁶⁹, de waardering en toepassing der straffen benevens derzelve evenredigheid met de misdaden (hfdst. iv), de beschuldiging en derzelve gevolgen (hfdst. v) en het ophouden en vernietigen der beschuldigingen en straffen (hfdst. vi). De beide laatstgenoemde onderwerpen behoren naar de tegenwoordige opvatting veeleer tot het strafprocesrecht, het executierecht daaronder begrepen⁷⁰.

De 'eigenlijke staatsmisdaden' zijn in het tweede boek geregeld. Onderscheiden worden enerzijds misdaden tegen 'de uitwendige veiligheid van de staat' (hfdst. ii), anderzijds die tegen 'de inwendige veiligheid, rust en orde van den staat' (hfdst.

66. In de zin van niet-militair strafrecht.

67. Vergelijk art. 6 van de wet tot arrestatie van het *Crimineel Wetboek* van 1809, d.d. 31 december 1808: 'Het Crimineel Wetboek strekt zich geenszins uit tot zoodanige kleine overtredingen, de dagelijksche policie of plaatselijke administratie betreffende, waarvan de gestelde straf eene boete van vijftig guldens of eene driedaagsche gevangenis niet te boven gaat'. J. van de Poll, *Verzameling van vaderlandsche wetten en besluiten...* (Amsterdam, 1840) 427.

68. Misdaad wordt omschreven als een 'overtreeding eener wet, welke het doen of laten van eenige daad, onder bedreiging van straf, gebiedt of verbiedt' (art. 1). Voorts komen onder meer aan de orde het verschil tussen 'boos' opzet en schuld ('schuldig pligtsverzuim') en allerlei vormen van medeplegen van een misdaad. Ook de *nulla poena-iegel* wordt verwoord: 'Er bestaat geene misdaad zonder voorafgegane wet' (art. 7).

69. Straf wordt gedefinieerd als 'dat nadeel, 't welk de wet aan het bedryven van misdaden verknogt heeft, tot beveiliging van den burgerstaat' (art. 1). Alle nevenooogmerken van de straffen moeten daaraan ondergeschikt blijven (art. 2). Deze en andere het generaal-preventieve karakter van de straf op de voorgrond stellende bepalingen zouden een beïnvloeding in dezen door Feuerbachs leer kunnen doen veronderstellen. Terecht heeft Mulder ('Feuerbach', 177-178) van twijfel te dezen blijk gegeven en de veronderstelling geuit, dat veeleer zowel Feuerbach als de 'makers van het ontwerp-1804 uit dezelfde bron hebben geput'. Inderdaad is naar ons voorlopig oordeel de invloed van Feuerbach op het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* zeer gering geweest, zulks alleen al om redenen van chronologische aard: vóór 1804 was zijn invloed hier te lande nog nauwelijks te bespeuren. Wat de straffen betreft: het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek* kent straffen tegen het leven, het lichaam (lijfstraffen), tegen de vrijheid (voornamelijk gevangenis- en verbanningsstraf), tegen de eer en tegen het vermogen (waaronder echter *niet* de geldboete) alsmede 'tuchtigingsstraffen' (opsluiting op water en brood en kastijding) voor 'jonge boosdoeners' (artt. 30-31). Daarnaast kent het ontwerp 'gepaste middelen van voorziening' - een soort maatregelen dus - tegen 'kwaadwilligen' en 'onzinnigen'.

70. Men bedenke evenwel, dat er anno 1804 in de Bataafse Republiek nog steeds geen uniform procesrecht gold. Vergelijk Moorman van Kappen, 'Een ongeschreven hoofdstuk', *passim*.

iii). Tot de eerste categorie behoren 'staatsverraad' (aan vreemde mogendheden)⁷¹ en 'staatsschennis'⁷². De eerstbedoelde subcategorie wordt met een 'vijandig oogmerk' tegen de staat gepleegd, bij de tweede ontbreekt dit vijandig oogmerk en bestaat dit in eigenbelang, wraakzucht, lafhartigheid, vrees of zelfs 'het vermeend belang van den staat' (hfdst. ii, art. 37). Onder de tweede (hoofd)categorie (hfdst. iii) vallen 'schending der regeeringsform' (hfdst. iii, afd. i), 'openlijk geweld' (hfdst. iii, afd. ii), godloochening en godslastering (hfdst. iii, afd. iii)⁷³. Als eigenlijke staatsmisdrijven van geheel eigen aard worden ten slotte nog beschouwd misdaden betreffende de geldmunten van de staat (hfdst. iv) en die betreffende staatspapieren, geldswaarde hebbende (hfdst. v).

In het derde boek treft men de misdaden 'tegen bijzondere personen' aan, zoals die tegen het leven (hfdst. i) - onderscheiden in moord⁷⁴, doodslag, manslag en tweegevecht, terwijl de vijfde afdeling handelt over 'onstrafbare doodslag', gedefinieerd als 'ontoerekenbare berooving van een anders leven'⁷⁵ -, die tegen het lichaam (hfdst. ii), zoals mishandeling, die tegen de kuisheid (hfdst. iii)⁷⁶, die tegen de vrijheid (hfdst. iv), die tegen de eer (hfdst. v), samengevat onder het begrip 'hoon'⁷⁷, en ten slotte die tegen de bezittingen (hfdst. vi)⁷⁸.

Het vierde boek handelt over 'misdaden van gemengden aart', die beschouwd wor-

71. Gedefinieerd als 'die misdaad, door welke het bestaan en de onafhankelijkheid van den staat, ten aanzien van andere volken met een vyandig oogmerk wordt benadeeld of in gevaar gebracht' (hfdst. ii, art. 2).

72. Omschreven als 'het bedryven van zoodanige daden, door welken de uitwendige veiligheid van den staat onmiddelyk, doch zonder vijandig oogmerk geschonden of in gevaar gebracht wordt' (*ibidem*, art. 35).

73. Ook in het Pruisische *Allgemeines Landrecht* van 1794 worden *Religionsverbrechen* tot de *Staatsverbrechen* gerekend (II, 20. §§ 214 vlg). Hetzelfde beginsel werd trouwens ook in het Oostenrijkse strafwetboek van 1787 gevolgd.

74. Met als bijzondere species kindermoord en vruchtafdrijving.

75. Bk III, hfdst. i, art. 103. Het betreft hier voornamelijk gevallen van doodslag, uit noodweer begaan, welke strafuitsluitingsgrond, zonder beperking tot doodslag, in moderne strafwetboeken in het algemeen deel geregeld pleegt te worden. Als bijzonder geval van onstrafbare doodslag kent het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* de 'man, die eenen anderen in vleeschelyke gemeenschap met zyne vrouw en alzoo in overspel aantreft, en den overspeeler doodt' (art. 127). Zelfs is zo'n doodslag 'onstrafbaar', indien deze plaatsvindt in geval van 'naaste poging' tot overspel, vooropgesteld dat zoodanige omstandigheden aanwezig zijn, dat die zo'n naaste poging 'ontwyffelbaar aanduiden' (art. 128). Doodslag 'by louter toeval' is echter 'onstrafbaar' (art. 132).

76. Onderscheiden in overspel, dubbel huwelijk, bloedschande, samenwoning in onecht (concubinaat), vrouwenroof en schaking, verkrachting, onttering en 'onnatuurlijke ontucht', 'welker voornaamste graad onder den naam van sodomie bekend is'.

77. Aan welk delict drukkers en boekverkopers mede schuldig geacht worden, als zij 'eenige hoonende geschriften, prenten of teekeningen drukken, verkoopen en alzoo verspreiden' (art. 15). Art. 14 bepaalt, dat iemand, die een ander een misdaad ten laste legt, 'wier bestaan hy bewyft', straffeloos is, 'mits hy daarvan aan den bevoegden openbaren aanklager kennis geve'.

78. Onderscheiden in brandstichting, inbraak, roof, diefstal, beschadiging van waterkeringen, verduistering van (binnenlandse) grensscheidingen en het bederven en beschadigen van goederen.

den als een soort tussenvorm van onmiddellijk en middellijk tegen de staat gerichte misdaden, zoals misdaden van ambtenaren (hfdst. i), dat wil zeggen door ambtenaren *qua talis* gepleegd, meened (hfdst. ii), valsheid en bedrog (hfdst. iii)⁷⁹ en misdadige bankbreuk (hfdst. iv).

Het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* wordt niet alleen gekenmerkt door een bijzondere uitvoerigheid, maar ook door zijn - zoals latere critici het hebben genoemd - 'leerstelligheid'. Zowel de algemene voorschriften als die betreffende de afzonderlijke 'misdaden' zijn niet alleen uitermate gedetailleerd, maar ook uiterst genuanceerd door een voortdurend streven alle mogelijke schakeringen, verbijzonderingen en uitzonderingen tot hun recht te laten komen, zodat aanzienlijke gedeelten van het ontwerp het karakter van een sterk deductief getint dogmatisch-rechtswetenschappelijk betoog aannemen⁸⁰, dat zich primair richt tot de rechter, die de strafwet heeft toe te passen. Vele artikelen ervan zijn met andere woorden meer een soort instructienormen voor de rechter dan ge- en verbodsbepalingen voor de justitiabelen⁸¹.

De reden hiervan wordt duidelijk als men poogt na te gaan uit welke bronnen de samenstellers van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* hebben geput. Dit zijn namelijk niet primair bestaande binnen- of buitenlandse strafwetten en strafwetboeken geweest, maar wel allerlei achttiende-eeuwse geschriften van 'verlichte' auteurs op het gebied van het strafrecht met een sterk natuurrechtelijke inslag. Het zijn hun deductief-redenerende vertogen, die als het ware 'doorstralen' in het ont-

79. Valsheid wordt omschreven als 'alle zodanige daden, door welken, willens en wetens, het waare wordt verduisterd en verborgen, of ook het onwaare in de plaats van het waare gesteld en opgegeven, tot benadeeling van eens anders recht' (art. 1). Bedrog als 'het grovelijk misleiden en benadeelen van anderen, door bedriegelyke voorgevens' (art. 19).

80. Zulke typisch 'leerstellige' bepalingen zijn bijvoorbeeld Bk I, hfdst. ii, art. 1: 'Niet alle misdaden zyn voor de maatschappij even nadeelig en gevaarlyk; dezelve waardeering dierhalven is onderscheiden'. Art. 2: 'Deze onderscheiding wordt in het algemeen geregeld: I Naar den aart van de misdaad en hare uitwendige voorwerpen; II. Naar den persoon en de omstandigheden van den misdadigen'. In de artt. 3 en 4 worden de misdaden, sub I en II in art. 2 onderscheiden, dan elk weer op drie, respectievelijk vier verschillende wijzen onderverdeeld, aan elk van welke onderverdelingen dan weer een aantal artikelen gewijd worden.

81. Dat deze opvatting omtrent de inhoud van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* ca. niet alleen die van het geleerde commissielid H. C. Cras (1739-1820) was, blijkt uit de mondelinge toelichting op het ontwerp, welke Donker Curtius desverzocht begin-1807 aan de staatsraad van Lodewijk Napoleon gaf, toen deze raad zich zette aan een omwerking van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*. Volgens hem was de codificatiecommissie-1798 ervan uitgegaan, dat het te ontwerpen wetboek een 'Rechts-wetboek' moest zijn, vóór alles geschreven voor 'denkende koppen' (wijsgeren en juristen) en niet voor 'de gemene man'. Daarom moest het een *systema juris* van wijsgerige regels en beginselen inhouden (vergelijk M. E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen tot het herstel der onafhankelijkheid* (Historische studies uitgegeven door het Inst. voor Geschiedenis der RU Utrecht, I; Groningen-Djakarta, 1954) 176.

werp⁸². Naast 'Duitse' auteurs als Kleinschrod⁸³, Meister⁸⁴, Gmelin⁸⁵ en anderen dient in dit verband toch wel in de eerste plaats Gaetano Filangieri (1752-1788) te worden genoemd, wiens *La Scienza della Legislazione* - in Franse vertaling - door de ontwerpers veelvuldig als bron van inspiratie en wijsheid werd geraadpleegd⁸⁶. Dit verklaart tevens goeddeels de omstandigheid, dat het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* in sterke mate van 'gejuridiseerde' zedelijke beginselen is doortrokken⁸⁷.

Uit een redactioneel oogpunt ten slotte is het van belang te wijzen op de tamelijk uniforme manier, waarop in de boeken II-IV de afzonderlijke delicten behandeld worden en welke schematisch als volgt kan worden weergegeven:

1. 'Bepaling' van de misdaad (een definitie);
2. 'Kenmerk' van de misdaad (onderscheidend kenmerk);
3. Wijzen waarop de misdaad bedreven kan worden;
4. Wanneer de misdaad voor volbracht gehouden dient te worden;
5. Waardering van de misdaad;
6. Straf, op de misdaad gesteld (eerst in het algemeen, dan in eventuele bijzondere gevallen);
7. Eventueel: de al dan niet strafbaarheid van poging tot de misdaad;

82.. Zeer juist heeft Mulder ('Feuerbach', 178) dan ook opgemerkt, dat in vele artikelen van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* de zinswending 'in het algemeen' voorkomt, welke eveneens ('der Regel nach') frequent figureert in het 'Kleinschrodische Entwurf' (vergelijk nt 58). Kleinschrod wordt door de samenstellers in hun interne commentaren op hun interne voorontwerpen dan ook meermalen aangehaald.

83. Zie noot 58.

84. Zie noot 54.

85. Christian Gottlieb Gmelin (1749-1818), *Grundsätze der Gesetzgebung über Verbrechen und Strafen* (Tübingen, 1785); *Abhandlung von den besonderen Rechten der Juden in peinlichen Sachen* (Tübingen, 1786).

86. Deze Napolitaanse jurist en pedagoog van Europese vermaardheid deed zijn genoemde, van een moraliserende en rationalistisch-optimistische hervormingsgeest doortrokken hoofdwerk te Napels in de jaren 1780-1785 in zeven delen verschijnen. Het beleefde spoedig vier herdrukken; in de jaren 1786-1791 verscheen een Franse vertaling ervan in zes delen onder de titel *La Science de la Législation*. Het is vooral de tweede editie van deze Franse vertaling (Parijs, 1791-1799) die Cras, Elout en andere leden van de codificatiecommissie gebruikten. Zij putten vooral 'uit Livre troisième (tomes 3-5), getiteld 'Des lois criminelles'. Napoleon I koesterde eveneens een grote bewondering voor Filangieri ('Ce jeune homme, notre maître a tous'), zozeer zelfs dat Mazzacane ('Pénalistes Italiens', 30) spreekt van 'L'heure de Filangieri'. Vergelijk *Nouvelle Biographie Générale...*, Firmin Didot Frères, ed., XVII (Parijs, 1856) kol. 680-685 (herdruk Kopenhagen, 1965) en uitvoeriger: G. de Ruggiero, *Il Pensiero politico meridionale nei secoli XVIII e XIX* (Bari, 1922); U. Spirito, *Il Pensiero pedagogico di Gaetano Filangieri* (Florence, 1924); G. Touchard, 'Un publiciste italien au XVIIIe siècle: Filangieri et la Science de la Législation', *Nouvelle Revue Historique de Droit Français et Etranger*, XXV (Parijs, 1901) 744-766.

87. Vergelijk Bk I, hfdst. ii, art. 26: 'Hoe meer beweegredenen er te zaam lopen om iemand van eene misdaad te weerhouden, des te snooder is het begaan van die daad'. Art. 62: 'Over het algemeen moet by het waardeeren eener misdaad niet de uitkomst, maar de wil van den dader worden in acht genomen'.

8. Eventueel: bijkomstige voorschriften (bijvoorbeeld inzake deelneming aan het plegen van de misdaad)⁸⁸.

DE 'NAGESCHIEDENIS' VAN HET ONTWERP-LIJFSTRAFFELIJK WETBOEK 1804

Heftige reacties wekte het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* bepaald niet op. Afgezien van enkele - merendeels anonieme - tijdschriftartikelen, die in wezen niet meer behelsden dan historisch-strafrechtelijke beschouwingen en zorgvuldig zo neutraalmogelijkgehouden inhoudsoverzichten gaven⁸⁹, bleef het opmerkelijk stil en nam men - ook in juridische kringen - in afwachting van het advies van het nationaal gerechtshof en een nadere standpuntbepaling van de koning een voorzichtige terughoudendheid in acht⁹⁰. Dat advies kwam uiteindelijk pas eind oktober 1806 af en werd uitgebracht aan koning Lodewijk Napoleon. De teneur ervan was tamelijk negatief. Afgezien nog daarvan, dat het hof een invoering van dit strafwetboek los van de destijds beraamde codificatie van het burgerlijk recht uiterst bezwaarlijk achtte, was de voornaamste kritiek het te leerstellige karakter van het ontwerp. De commissie had een wetboek met 'stellige wetten' moeten ontwerpen 'en geenszins eene opgave en ontwikkeling van wijsgerige of regtsgeleerde grondbeginselen, bepalingen en verdeelingen, over welke in de scholen der geleerden wordt gehandeld'. Die konden geen 'onderwerp van wetgeving ... uitmaken'. De voornaamste bijkomende algemene bezwaren waren het ontbreken van bepalingen betreffende buitenslands door eigen ingezetenen gepleegde misdrijven en betreffende buitenslands misdreven hebbende en vervolgens naar dit koninkrijk uitgeweken vreemdelingen, het ontbreken van de geldboete onder de straffen en van bepalingen betreffende recidive. Een lijst van artikelsgewijze kritiek was bijgevoegd⁹¹.

88. Dit 'redactiemodel' werd door de criminele subcommissie van de codificatiecommissie-1798 in het najaar van 1800 op initiatief van Donker Curtius aanvaard. Vergelijk Moorman van Kappen, 'Uitwendige Schets', 128.

89. Zo onder meer *Algemeene Konst- en Letter-Bode voor het jaar 1805* (Haarlem, 1805) 1,198-214 en 215-224. De veronderstelling is geuit, dat de anonieme auteur van deze bijdrage de Amsterdamse hoogleraar H. C. Cras was (vergelijk *Regtsgeleerd Magazijn van Prof. Gratama* (Groningen, 1809) 136).

90. Hierover beklagt zich wat later een anoniem scribent in de *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* (1808) 360 als volgt: 'En het is te verwonderen, te bejammeren en als gebrek van belangstelling of van vrijmoedigheid, of van beide, te laken, dat, ondanks de van goeder hand gedane uitnoodiging' - namelijk die door de auteur van het in de vorige noot genoemde artikel - 'de Nederlandsche regtsgeleerden achterlijk zijn met hunne tegenbedenkingen in 't licht te geven. Hoe veel meer wetenschappelijke en staatsburgerlijke gemeengeest leeft er dan in Frankrijk en vooral in Duitschland!' Vermoedelijk was deze auteur de Franeker hoogleraar H. W. Tydeman (1778-1863). Vergelijk Mulder, 'Feuerbach', 184, nt 11.

91. Gedeeltelijk gepubliceerd in De Smidt en Huussen jr, ed., *Nederlandse codificatie*, I,549-559. In weerwil van de algemeen luidende titel behelst deze uitgave niet de tekst van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*-(*OL W-1804*).

Zonder twijfel was het te uitvoerige, te detaillistische en te leerstellige karakter van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* het voornaamste punt van kritiek⁹². De overige bezwaren waren immers in beginsel niet zo heel moeilijk te ondervangen geweest. De geleerde Amsterdamse hoogleraar Hendrik Constantijn Cras, die zich als lid van de civiele subcommissie van de codificatiecommissie had beijverd om het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1801* uitvoerig van commentaar te voorzien, zo uitvoerig zelfs, dat hij in zijn eentje het werk van de criminele subcommissie nog eens overdeed en bepaald niet 'dunnetjes', reageerde scherp, zij het niet publiek, op het advies van het hoog nationaal gerechtshof. Zo heel verwonderlijk was dat niet, want het waren bepaald niet in de laatste plaats zijn geleerde commentaren geweest, die de omwerking en uitbreiding van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1801* nodig hadden gemaakt. Volgens hem was mr. J. E. Reuvens, de president van het hoog nationaal gerechtshof, de *auctor intellectualis* geweest van de geleverde kritiek. In zijn anti-kritiek noteert hij ergens geïrriteerd: 'Men bespeurt overal klaar de vittenden geest van R'. Terecht heeft De Smidt mijns inziens verondersteld, dat de inmiddels tot stand gebrachte *Code civil* (1804) met zijn beknoptheid en heldere stijl op de kritiek van het hoog nationaal gerechtshof van invloed is geweest⁹³. Daaruit - evenals trouwens uit de toen vigerende *Code pénal* van 1791-1795 - sprak een geheel andere stijl van wetgeving ...

Op last van de koning is de staatsraad in 1807 nog bezig geweest met het beproeven van een omwerking van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*. Naast de officiële notulen zijn vooral de particuliere aantekeningen van C. F. van Maanen, die als 'deskundige' de beraadslagingen bijwoonde, een belangrijke kenbron met betrekking tot dit gezwoeg, omdat zij in tegenstelling tot de officiële notulen niet 'gekuist' en gedepersonifieerd zijn. In welke richting men arbeidde laat zich wel raden: om de haverklap tekent hij bij de successieve artikelen het woord 'uitlaten' aan⁹⁴ ... Toch bleek die omwerking een onbegonnen zaak: de nagestreefde ingrijpende besnoeiingen leidden tot zulke systematische en redactionele problemen, dat men, tot en met het begin van het derde boek gevorderd, tot de conclusie kwam, dat een nieuwe opzet van het geheel noodzakelijk was. Het concipiëren van een nieuw

92. Mulder (Feuerbach, 179) typeerde de hierachter schuil gaande collisie van opvattingen omtrent doel en inhoud van een codificatie zeer juist als 'de tegenstelling tussen het natuurrecht van de achttiende en het legalisme van de negentiende eeuw'.

93. De Smidt, *Codificatie-perikelen*, 12. Vergelijk de anonieme auteur van 'Eenige berigten nopens de nieuwste Fransche en Hollandsche burgerlijke wetten', *Schouwburg van in- en uitlandsche Letter- en Huishoudkunde* (1808) 358, nt 1: 'Het Fransch project de code Criminel lezende en met het Bataafsche vergelijkende, moeten wij in het eerste ... ook doorgaans de beknoptheid ... en duidelijkheid bewonderen'. Bedoeld is het van 1804 daterende (voor)ontwerp van de latere *Code pénal*.

94. Vergelijk Kluit, *Van Maanen*, 170. Op de eerste van de reeks zittingen, waarop de staatsraad het *OLW-1804* ter omwerking in behandeling nam, dd. 14 febr. 1807 had koning Lodewijk Napoleon zelf verklaard, dat uit het ontwerp alle 'leerstellige en wijsgerige principes of artikelen' geschrapt moesten worden.

ontwerp werd de taak van een nieuwe driemanscommissie, bestaande uit - *ce qui casse paye* - Reuvens als voorzitter, Elout en Van Musschenbroek. Hun ontwerp resulteerde - na nieuwe intensieve besprekingen in de staatsraad, menigmaal onder leiding van de koning zelf⁹⁵ - tot het *Crimineel Wetboek voor het koninkrijk Holland* van 1809, ons eerste nationale strafwetboek.

Gezien het voorgaande zou men denken, dat er een brede kloof zou gapen tussen het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* en het *Crimineel Wetboek van 1809*. Daarop is mijns inziens toch wel wat af te dingen. Het is in zoverre juist, dat het wetboek-1809 (394 artikelen) veel beknopter is dan het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* (968 artikelen) en dat die beknoptheid vooral is bereikt door het elimineren van allerlei typisch 'leerstellige' bepalingen. Het wetboek-1809 ademt inderdaad een geheel andere geest, is wars van bespiegelende, theoretiserende en moraliserende elementen. Het - wat men tegenwoordig zou noemen - algemene deel beslaat 61 tamelijk beknopte artikelen⁹⁶, terwijl het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* daarvoor 320 artikelen nodig heeft, die daarenboven goeddeels het karakter dragen van een soort 'instructienormen' voor de rechter, zij het in een niet te verstouwen overmaat.

Het is ook juist voor wat de systematiek, de indeling van beide wetboeken betreft. Het is ten slotte ook nog juist - ofschoon in iets mindere mate - voor wat de inhoud van de algemene gedeelten van beide betreft⁹⁷. Maar wanneer men de bepalingen betreffende de bijzondere delicten, dus die betreffende moord, doodslag, diefstal enz. vergelijkenderwijze beziet, dan stuit men nogal eens op frapperende overeenkomsten, ook al vat het *wetboek-1809* vaak in één artikel samen wat het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* in een reeks artikelen decreeteert. Naar mijn voorlopige indruk heeft de commissie-Reuvens al met al toch nog heel wat verflenste bloempjes uit het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* geplukt⁹⁸.

95. Vergelijk over deze beraadslagingen Kluit, *Van Maanen*, 213-219; W. C. van Binsbergen, *Algemeen karakter van het Crimineel Wetboek voor het Koninkrijk Holland* (dissertatie Utrecht; Utrecht, 1949) *passim*. Uitvoeriger: *Précis des Discussions et des Délibérations du Conseil d'Etat sur le Code Criminel, traduit de l'original Hollandais* (Amsterdam, 1810) met vele drukfeilen).

96. Formeel beschouwd kent het *Crimineel Wetboek* geen 'algemeen deel', daar het in dertig doorlopende titels - merendeels onderverdeeld in hoofdstukken - is ingedeeld. Materieel beschouwd vormen echter de drie eerste titels, voorschriften van algemene aard behelzende, wel dege-lijk een algemeen deel, zij het redactioneel niet als zodanig gepresenteerd. De overige titels hebben telkens op een bepaalde categorie 'misdaden' betrekking, behoudens de beide laatste, die naar tegenwoordige maatstaven een strafprocesueel karakter dragen.

97. De definities van 'misdaad' in het *OLW-1804* (Bk I, hfdst. i, art. 1) en in het *Crim. Wetb.* (art. 9) komen evenwel vrijwel overeen. Evenzo komen *OLW-1804*, Bk I, hfdst. i, artt. 7-9 in hoge mate overeen met het - veel geserreerder geredigeerde - art. 12 *Crim. Wetb.* Vergelijk ook Bk I, hfdst. i, art. 52 *OLW-1804* met art. 16 *Crim. Wetb.* Zo zijn nog heel wat voorbeelden meer te nemen.

98. Vergelijk bijvoorbeeld Bk III, hfdst. i, art. 5 j° 8 *OLW-1804* met art. 97 *Crim. Wetb.*; Bk III, hfdst. i, artt. 27-28 *OLW-1804* met art. 102 *Crim. Wetb.*; Bk III, hfdst. i, art. 34 *OLW-1804* met art. 106 *Crim. Wetb.*; Bk III, hfdst. i, artt. 43-44 *OLW-1804* met art. 113 *Crim. Wetb.* enz. enz.

De invloed van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* op het huidige, van 1881 daterende *Wetboek van Strafrecht* is te verwaarlozen. De staatscommissie-1870 heeft het bij mijn weten niet geraadpleegd en op het stuk van de zogenaamde 'kleurloze' opzet, één van de zeer weinige elementen die ons *Wetboek van Strafrecht* ontleende aan het wetboek van 1809, verschilde het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* nu juist van het *Crimineel Wetboek*⁹⁹.

HET BELANG VAN HET ONTWERP-LIJFSTRAFFELIJK WETBOEK-1804

Waarom dan toch aandacht te besteden aan dit schijnbaar 'verouderde' ontwerp? Vooreerst omdat het juist door zijn 'leerstellige' karakter zo'n uitstekend inzicht geeft in het strafrechtelijk denken van een meer dan middelmatig begaafde groep vaderlandse juristen in die veelbewogen jaren rond het begin van de negentiende eeuw. Met één been in de tradities van het nog vigerende oud-vaderlandse strafrecht staande, met het andere in de nieuwe ideeënwereld van de Verlichting en met name beïnvloed door nieuwe strafrechtelijke denkbeelden van Italiaans-Duitse herkomst, zagen zij zich, nog juist vóór de Franse wetgeving op civiel- en strafrechtelijk gebied ten onzent overheersend werd, voor de opgave gesteld om zonder precedent hier te lande¹⁰⁰ een nationaal strafwetboek te ontwerpen voor de nieuwe Bataafse eenheidsstaat, waarin nog steeds verscheidenheid van strafrecht heerste.

Van Rousseau stamt de uitspraak: 'Il faudroit etre Dieu pour donner des loix aux hommes'. Welnu, goden waren zij niet, wel kinderen van hun tijd. Hetgeen zich weerspiegelt niet alleen in hun ontwerp zelf, maar veel meer nog in het overvloedige bronnenmateriaal, dat zij uit het stadium van hun preparatoire werkzaamheden nalieten. Juist die onverbloemde interne stukken wekken hun wetsteksten tot leven, geven inzicht in de achtergronden en motieven daarvan, waarbij naast de meer technisch-juridische aspecten ook allerlei praejuridische factoren aan de dag treden zoals godsdienstige, morele en maatschappelijke opvattingen en inzichten. Juist dat laatste zal, naar ik hoop, de toekomstige bronnenuitgave van het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* voor een ruimere kring historici dan alleen rechtshistorici van belang doen zijn¹⁰¹.

99. Vergelijk Bosch, *Ontstaan Wetboek van Strafrecht*, 82. Vergelijk Bk I, hfdst. i, art. 4 *OLW-1804* (Boos opzet is hier de wil om te misdoen) en art. 11 *Crim. Wetb.* (Opzet is de wil om te doen of te laten die daden, welke bij de wet verboden of geboden zijn).

100. De criminele ordonnantiën van 1570 hadden immers voornamelijk op het formele strafrecht en het penitentiaire recht betrekking. Die op de criminele justitie behelste slechts betrekkelijk weinig bepalingen van materieel strafrecht.

101. Een moderne bronnenuitgave van respectievelijk het subcommissoriale *OLW-1801* (dat van de criminele subcommissie van de codificatiecommissie 1798) en het *OL W-1804* is in voorbereiding onder leiding van schrijver dezes.

Toch speelt naast dit rechts- en cultuurhistorische belang nog een ander belang mee, al zij erkend, dat dat wellicht meer de jurist dan de historicus zal kunnen aanspreken. Het strafrecht is vanouds een uiterst gevoelige en ook niet-juristen verre van onverschillig latende rechtsmaterie, juist omdat strafrechtelijke sancties zo diep ingrijpen in 's mensen vrijheid en existentie. En hoewel het strafrecht van heden in velerlei opzicht verschilt van dat van begin negentiende eeuw, bijvoorbeeld op het stuk van de straffen¹⁰², zijn er daarnaast toch ook duidelijke overeenkomsten, bestaat er een grote mate van continuïteit. Niet alleen op het stuk van wat men de 'klassieke' delicten zou kunnen noemen (moord, doodslag, diefstal, oplichting, bepaalde zedendelicten en - niet te vergeten - de vandaag de dag weer actuele misdrijven tegen de openbare orde en de algemene veiligheid), maar ook op dat van de algemene beginselen. Het adaequaat formuleren van begrippen als opzet, schuld, poging of uitlokking is nu een even moeilijke opgave als toen. En juist in een tijd, waarin ook het strafrecht aan kritiek onderhevig en sterk in beweging is, kan het uitvoerige en leerstellige *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804*, gepresenteerd in een vorm die de wordingsgeschiedenis van de afzonderlijke bepalingen en alzo alle eraan ten grondslag liggende overwegingen zo compleet mogelijk laat zien, ertoe bijdragen, dat wij ons huidige *Wetboek van Strafrecht* nóg kritischer gaan bezien¹⁰³.

Zo beschouwd kunnen juist die elementen, die het *Ontwerp-Lijfstraffelijk Wetboek-1804* destijds deden sneven, de uitvoerigheid en de leerstelligheid ervan, vandaag de dag voor een nadere kritische bezinning op ons positieve en dusdoende op een toekomstig 'beter' strafrecht bevorderlijk zijn.

102. Niet op dat van de rechterlijke straftoemeting. Vergelijk G. E. Mulder, *Rechtdoen en rechtspraak* (inaug. rede KU Nijmegen; Deventer, 1973) 17: 'Op het punt van straftoemeting zijn wij functioneel gezien weinig verder dan het punt, dat Bentham in 1780 bereikte'.

103. Vergelijk *ibidem*, 20-11: 'Het strafrecht maakt een kritieke periode door. Ik acht het de taak van de docenten om de huidige ontwikkeling kritisch te begeleiden. Die begeleiding bestaat niet in het stukslaan van bestaande structuren en het bouwen van luchtkastelen die de medemenselijkheid nog meer dan nu in de kou zetten. Het lijkt mij noodzakelijk om alle dingen, niet alleen de bestaande, maar ook de toekomstige te toetsen en zo voorzichtig aan het beter strafrecht te werken. Ons inziens kunnen in het kader van dat toetsingsproces óók de kritische reflecties van Elout, Donker Curtius, Cras en andere leden van de codificatiecommissie op allerlei nog steeds actuele en actueel blijvende vraagstukken van strafrechtelijke aard waardevolle gezichtspunten opleveren'.

De criminaliteit te Antwerpen in de achttiende eeuw *

L. TH. MAES

In september 1975 is met studenten van de derde licentie van het departement rechten van de bovenbouw van de universiteit Antwerpen (UIA) een project gestart dat het formeel en materieel strafrecht, de criminaliteit en de geschiedenis van de misdaad in de stad Antwerpen (*intra muros*) in de achttiende eeuw onderzoekt.

Van 1700 tot 1713, tijdens de Spaanse successieoorlog, waren de Zuidelijke Nederlanden en dus ook Antwerpen bezet door vreemde legers - Spaanse, Oostenrijkse, Franse, Noord-nederlandse en Britse - en sinds het verdrag van Utrecht van 1713 maakten ze tot 1792/94 deel uit van het Habsburgse rijk. Antwerpen lag in het hertogdom Brabant en was dus bestuurlijk afhankelijk van de Soevereine Raad van Brabant te Brussel. In tegenstelling tot de middeleeuwen, de zestiende eeuw en de huidige toestand was Antwerpen geen open havenstad, vermits de Schelde sinds 1585 feitelijk en sinds 1648 *de jure* voor alle zeehandel was gesloten. Antwerpen was wel een der belangrijkste steden van de Oostenrijkse Nederlanden gebleven. In de achttiende eeuw schommelde de bevolking er rond de 50.000 inwoners: in 1700 67.132, in 1755 43.215 en in 1784 50.973. De voornaamste economische bedrijvigheid was toen de bewerking van textiel (zijde en kant) en van diamant. Niet alleen het argument dat Antwerpen een zo belangrijke stad was, maar ook het bestaan van ondersteunende rechtshistorische literatuur deed ons besluiten Antwerpen te kiezen als object voor ons onderzoek¹.

Waarom werd nu precies de achttiende eeuw gekozen? Ten dele om een zeer praktische reden. Wij werken met student-juristen en juristen en niet met getrainde historici, zodat wij hen geen documenten kunnen laten ontleden, waarvoor een paleografische vorming vereist is. Maar er is ook een meer gemotiveerde reden. In de eeuw der Verlichting, eeuw van overgang en van stroomversnelling, ziet men in Europa enerzijds een trend naar een meer humane strafrechtspraktijk, dat wil zeggen afschaffing en beperking van de foltering,

* Als voordracht gehouden op het congres van het Nederlands Historisch Genootschap, 4 en 5 november 1977, Utrecht en Amersfoort.

1. Naast de algemene werken van F. H. Mertens en K. L. Torfs, *Geschiedenis van Antwerpen* (8 dln., Antwerpen, 1845-1853); Fl. Prims, *Geschiedenis van Antwerpen* (28 dln., Brussel, 1927-1949) onder andere F. Blockmans, 'Het oude gerecht te Antwerpen', *Rechtskundig Weekblad*, XIV (Antwerpen, 1950) kol. 449-458; R. Boumans, *Het Antwerps stadsbestuur vóór en tijdens de Franse overheersing* (Brugge, 1965); J. A. Goris, 'Zeden en criminaliteit te Antwerpen in de tweede helft der XIVe eeuw', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, V (1926) nr 4 en VI (1927), nr 1, ter vergelijking: M. Gotzen, 'De costumiere bronnen voor de studie van het Oud-Antwerpse recht', *Rechtskundig tijdschrift voor België*, (1949); C. Laenens, *Geschiedenis van het Antwerpse gerecht* (Antwerpen, 1953); *Idem*, 'De Antwerpse rechterlijke wereld vóór 1800', *De Schakel*, XIII (Antwerpen, 1958); C. Lis, *Verarmingsprocessen in Antwerpen, 1750-1850* (Vrije Universiteit Brussel, 1975).

hervorming van het rechtswezen en invoering van het penitentiair stelsel en anderzijds ziet men een meer wetenschappelijke benadering van het strafrecht. Het doel van het project is dus in feite tweeledig: wij onderzoeken zowel de strafprocedure voor de achttiende eeuw als de Antwerpse historische criminologie in het algemene kader van de economische geschiedenis en de geschiedenis der mentaliteiten in de achttiende eeuw.

Bij de studie van de procedure onderzoeken wij onder andere de toegepaste bewijsmiddelen, de ingeroepen excepties, de rol van de verdediging, de bekentenissen (de rol en de praktijk van de foltering), de motivering der vonnissen, de verzachtende en verzwarende omstandigheden, de rol van de compositie, de recidive, en zo meer. Bij de ontleding van de Antwerpse criminologie onderzoeken wij de volgende tien punten.

1. De structuur en de waarde van het politieapparaat.
2. De ontwikkeling van een delict. Bijvoorbeeld hoe evolueerde de misdadige brandstichting, de vergiftiging, de zelfmoord; welke soorten wapens of instrumenten werden gebruikt om een moord te plegen of een verwonding toe te brengen; hoe was de ontwikkeling van het gebruik van blanke wapens naar vuurwapens. Voor de delicten tegen de eigendom onderscheiden wij verschillende categorieën van diefstal: kerkdiefstal, winkeldiefstal, brood- en voedseldiefstal, beurzensnijderij, diefstal door een georganiseerde bende, het schrijven van afpersingsbrieven en de beroepshelers. Wat betreft de zedendelicten onderzoeken wij de ontwikkeling van de verschillende vormen van prostitutie en de verschillende categorieën pooiers, bordeelhoudsters en cliënten, het overspel, de abortus en de delicten tegen de natuur, als de sodomie, wij gaan de positie der valse munters na en wij bestuderen de sociale positie der vagebonden.
3. De relatie tussen de misdadiger en het slachtoffer.
4. De algemene ontwikkeling van de criminaliteit: wordt de criminaliteit erger of vermindert ze? Zo kan men door statistieken op te stellen de ontwikkeling van de criminaliteit in een bepaalde periode nagaan, bijvoorbeeld voor een periode van tien jaar of voor de gehele achttiende eeuw. Zo hebben wij al kunnen vaststellen dat de geweldscriminaliteit groter werd, terwijl de criminaliteit tegen de eigendom verminderde.
5. De persoonlijke gegevens van de delinquenten: ouderdom, burgerlijke staat, sociale positie. Verder onderscheiden wij de vrouwelijke van de mannelijke criminaliteit. Er zijn typisch vrouwelijke delicten (zoals bijvoorbeeld het houden van een bordeel), maar er bestaat geen vrouwelijke geweldscriminaliteit. Er bestaat wel een typisch mannelijke criminaliteit, bijvoorbeeld afpersing en vervalsing.
6. De jeugdcriminaliteit.
7. De grootte van de criminaliteit in verhouding tot de bevolkingsdichtheid.
8. De vreemde delinquenten en de plaats waaruit zij afkomstig zijn, evenals de geografische verdeling van de criminaliteit over de stadswijken.
9. De misdaadverwekkende factoren. In hoeverre zijn interne factoren (dronkenschap, passie, waanzin, wraak) de basis voor a-sociaal gedrag? In hoeverre leiden externe omstandigheden van het milieu tot crimineel gedrag? Bestaat er verband tussen de economische, politieke en sociale omstandigheden en de criminaliteit, bijvoorbeeld bij prostitutie, kindermoord, voedseldiefstal? Wat is de rol van de onveiligheid, van het gemis aan straatverlichting, van hongersnoden en van ziekten?
10. De invloed van de nieuwe gedachten van Cesare Beccaria op de praktijk van het Antwerpse strafrecht na 1760. Dit tenslotte is een belangrijke doelstelling van het project. Wij maken gebruik van de kwantitatieve methode, namelijk van statistieken, histogrammen en curven (onder andere van de ouderdomspyramide, de relatie alfabeten/analfabeten, van de beroepen etc).

Voor de concrete verwerking hebben wij de achttiende eeuw chronologisch onderverdeeld in drie perioden van ongeveer dertig jaar: van 1700 tot 1728, van 1728 tot 1765 en van 1765 tot 1794. Deze indeling stemt overeen met de nieuwe ambtsperiode van de schout of de Antwerpse officier van justitie en met de data waarop de correctieboeken eindigen.

Wij hebben eerst op het Antwerpse Stadsarchief alle benodigde documenten en strafregisters late fotocopiëren² en vervolgens aan elke student-jurist een dossier met de fotocopie van een bepaald aantal zaken bezorgd, samen met blanco identificatiemodelsteekkaarten. Hierop brengen de studenten alle inlichtingen aangaande de persoonlijkheid van de delinquent en het slachtoffer aan, het delict wordt omschreven, evenals alle details van de in het proces gevolgde procesgang tot aan de uitvoering van het vonnis, zodat men door de lectuur van de steekkaart een volledig overzicht krijgt van de casus en het proces. Voor het ganse project kunnen wij op de actieve en enthousiaste medewerking rekenen van mevrouw Lieve Avonds-Van Damme, die aan de Rijksuniversiteit van Gent promoveerde op een thesis over de Antwerpse criminaliteit tijdens de laatste jaren van de achttiende eeuw en dus de ganse problematiek grondig onder de knie heeft³.

Zo werden al de in de Antwerpse Correctieboeken voorkomende processen reeds op steekkaart gebracht. Ten einde een volledig overzicht te krijgen van de geregistreerde criminaliteit, dus van het aantal der vervolgde en gevonniste delicten, vullen wij de documentatie aan met een analyse van de rekeningen van de vier schouten en de drie luitenant-schouten, dit onder andere om de composities te inventariseren. Vermits de verslagen van de Correctieboeken niet zo veel details geven over de identiteit van de beschuldigten, vullen wij deze gegevens verder aan met gegevens uit de archiefdossiers 'Informatiën, Examinatiën', die onder andere de ondervragingen, de onder ede afgelegde verklaringen, het getuigenverhoor en de lijkschouwingen bevatten. Dit alles vormt fase A - het veldwerk - van het project.

Dat het project een enthousiaste respons verwekte bij de studentenmedewerkers blijkt uit de oprichting in 1976 en sindsdien uit de activiteiten van een 'Postuniversitaire Werkgroep Criminaliteit Antwerpen achttiende eeuw'. De werkgroep telt 42 jonge advocaten, die reeds zijn afgestudeerd. Zij werken aan fase B en C van het project⁴. Fase B betreft de studie van de Antwerpse historische criminologie en is op deze wijze reeds voor een goed deel afgewerkt. De 42 juristen zijn in vijf nevangroepen ingedeeld van elk circa 8 personen die de volgende categorieën delicten bestuderen.

De eerste groep - die van de geweldsmisdrijven - bestudeert de moord (namelijk kindermoord, het te vondeling leggen en de zelfmoord), de doodslag, de slagen en verwondingen, de beledigingen, de bedreigingen door wapens of woorden en de vernieling. De tweede

2. Zo onder andere de Correctieboeken (1693-1794) (14 bundels); de Vierschaar-Boeken der Stadt Antwerpen, 1698-1795 (nrs. 160-165); Hooger Vierschaar, Informatiën en Examinatiën, 1680-1794 (40 bundels, in chronologische volgorde: nrs. 89 tot 133); de Reformatiën (Criminele zaken in hoger beroep) (nrs. 1382-1383); de Stadsplakaten.

3. Lieve Van Damme, 'Misdadigheid te Antwerpen, 1765-1974' (Licentiaatsthesis, Rijksuniversiteit te Gent, Faculteit der letteren en wijsbegeerte, sectie geschiedenis, 1972-1973). Deze thesis is in 1977 bekroond met de prijs voor geschiedenis der provincie Antwerpen.

4. De oorspronkelijke 'Postuniversitaire Werkgroep Criminaliteit Antwerpen achttiende eeuw' bestond uit de licentiaten iuris: Maria Brynaert, Lieven Domen, Marleen Dreesen, Paul De Win, Laura De Turck, Mare Florens, Liliane Guinee, Karel Hendrickx, Bernard Hubeau, Mare en Greet Jamart-Ysewijn, Jacques Michielsens, Ria Moernaut (†), Irma Rigaux-Wolters, Ludo Quireyn, Arnold Van Hecke, Walter Van Noten, Paul Van Sant, Ludo en Micheline Van de Wielen-Wiljaert, Eliane Vrijdaghs, Lieve Wellens. Sinds 1977 is de groep met 24 nieuwe leden aangevuld.

groep - die van de vermogensmisdrijven - bestudeert de gewone diefstal, de diefstal met inbraak, de oplichting en de smokkel, de diefstal met agressie en de heling. De derde groep - die van de politieovertredingen - ontleedt de bedelarij, de dronkenschap, de ordeverstoring, het dragen van verboden wapens en het in de stad komen na het sluiten van de poorten. De vierde groep - die van de politieke delicten - ontleedt de opstand en de plundering, de majesteitsschennis en de ontvluchting uit het Steen, de terugkeer na verbanning. De vijfde groep - die van de sexuele delicten - bestudeert de verkrachting, de aanranding, het overspel, het concubinaat, de bigamie, de prostitutie, de incest en de sodomie.

Deze vijf groepen komen regelmatig afzonderlijk bij elkaar ten huize van een verantwoordelijke om de hun opgegeven, vooral kwantitatieve, specifieke taken op te lossen. Iedere zes weken komt de voltallige groep gedurende een halve dag in de Universiteit bijeen om er onder onze leiding collectief de resultaten van de verschillende groepen te bespreken. Wij hopen deze fase binnen enige tijd te kunnen beëindigen om dan met fase C te beginnen, namelijk een vergelijkende studie met het huidige recht en dit in samenwerking met criminalisten en sociologen, om dan tenslotte definitieve besluiten te kunnen formuleren. In het huidige stadium van het project en in samenwerking met mevrouw L. Avonds-Van Damme kunnen wij u enkele voorlopige conclusies meedelen.

1. In de achttiende eeuw velde de Antwerpse schepenbank (de Vierschaar en Hoge Vierschaar, wanneer ze in strafzaken zetelde) met haar 16 leden soeverein haar vonnissen, vermits er in strafzaken geen hoger beroep bestond en de schepenbank nog altijd de *Criminele Ordonnantien* van Filips II en van de hertog van Al va van 5 en 9 juli 1570 als wetgeving consulteerde. Ook de voor Nederland zo invloedrijke *Antwerpse Costuymen*, de derde redactie van 1582 - de zogenaamde *Impressae* - , die als calvinistisch getint vier redacties te Amsterdam beleefde, en de vierde redactie van 1608 - de meer katholiek gerichte *Compilatae*, die vooral in Roermond en het land van Nijmegen invloed hadden, werden door de schepenen geconsulteerd. Beide waren het werk van stadssecretaris Hendrik de Moy, de grootvader van de eerste vrouw van Rubens, Isabella Brant. Als rechtsleer staken de schepenen in de achttiende eeuw nog hun licht op bij de *Practijcke Criminele* van de grootste zestiende-eeuwse Vlaamse strafrechtshistoricus Joos de Damhoudere.

2. De rol van de schout en de onderschout - twee ambtenaren die dezelfde bevoegdheid bezaten en die het centraal bestuur van Brussel te Antwerpen vertegenwoordigden, in feite de huidige Nederlandse officier van justitie of de Belgische procureur des konings - boette duidelijk aan invloed in. Men kan poneren dat zij in de achttiende eeuw eerder als politieke en administratieve figuren werden beschouwd dan als gerechtelijke ambtenaren. Uit de ontleding van hun rekeningen bij de Rekenkamer te Brussel blijkt ook dat deze ambtenaren naar gelang ze ouder werden, steeds minder actief optraden bij de achtervolging der delicten en bij het onderdrukken van de criminaliteit. Dit blijkt onder meer duidelijk uit de rekening van schout Alexander della Faille uit het jaar 1728 en wel uit deze pertinente opmerking in de marge: 'er zijn dit jaar bijna geen vervolgingen gezien de voortdurende ongesteldheid en de hoge leeftijd van de schout'. Anderzijds stelt men ingevolge het spreekwoord 'jonge bezems vagen beter' bij indiensttreding van een nieuwe schout of luitenant-schout een opmerkelijke verhoging der achtervolgingen vast. Evenals te Brussel vonden er ook te Antwerpen vele conflicten plaats tussen de schout en de luitenant-schout, hetgeen normaal is vermits ze dezelfde bevoegdheid bezaten. Dat ging zover dat de luitenant-schout regelmatig poogde verklikkers van zijn collega-schout om te kopen, opdat zij zich in zijn dienst zouden plaatsen.

3. De compositie met de schout of de afkoop van de achtervolging voor een delict vóór het vonnis - hoewel officieel verboden, onder meer door de *Criminele Ordonnantien* van

1570 - kwam in de praktijk zeer veel voor tot op het einde der achttiende eeuw. Men treft honderden gevallen van compositie aan in de rekeningen der vier schouten en der drie luitenant-schouten, en dit zowel voor het vechten in een herberg, messentrekken, als voor overspel en andere toen als zeer ernstig beschouwde delicten. Dit had tot gevolg dat vele ingezette zaken nooit vóór de vierschaar werden gebracht.

4. Een andere zeer veel voorkomende juridische instelling was het verlenen van gratie door de gouverneur-generaal te Brussel vóór het vonnis, een praktijk waardoor het proces werd uitgedoofd. Door dit middel was het mogelijk, vooral voor beschuldigen van eerbare families, volledige vergiffenis of een vermindering van straf te krijgen of de schande van de publieke executie te vermijden. Zodoende bewijzen niet alleen het justitieapparaat, maar ook de gerechtelijke repressie in de achttiende eeuw dat er te Antwerpen een 'klasseregerecht' bestond. In dezelfde gedachtengang valt het op dat de delicten gepleegd door arbeiders of personen uit de lagere klassen van de bevolking tegen de hogere klassen, vooral bij diefstal, op de strengste wijze werden bestraft.

5. Zoals te Brussel en andere plaatsen onder andere te Parijs en te Toulouse in de achttiende eeuw, toonden de Antwerpse rechters zich in de praktijk veel strenger voor de 'vreemdelingen' dan voor degenen die het Antwerpse poorterschap bezaten. De laatsten konden altijd een beroep doen op de voor hen in de costuimen voorziene belangrijke waarborgen, de 'vreemdelingen' niet.

6. Onder de delicten wordt de eerste plaats ingenomen door gewelds- en andere agressieve misdrijven (41%); de tweede plaats door de vermogensdelicten (37%); de politieovertredingen staan op de derde plaats met 11% en politieke delicten en seksuele delicten behalen respectievelijk 6% en 5%.

7. De geweldsmisdrijven hebben dus een iets hoger percentage dan de vermogensmisdrijven. Nochtans ontmoet men weinig georganiseerd banditisme en weinig professionele misdadigers. En in tegenstelling tot wat men zou verwachten was dit geweld niet gericht tegen de rijken. Men stelt veeleer een intern geweld vast. De armen vielen elkaar aan, wanneer men een uitzondering maakt voor de collectieve opstanden tegen de rijken in 1718 en 1785. Dat geweld manifesteerde zich voor 90% op de openbare plaatsen: op straat, op de markt, in de herberg en wanneer het binnenshuis geschiedde, vooral op de trap. Men stelt ook de seksuele en symbolische betekenis vast van het geweld: er zijn heel wat aanvallen tegen de kleding, tegen het haar en de pruik, tegen de hoeden, tegen de doek die de vrouwen toen gewoonlijk vóór de borsten droegen. Er was ook heel wat geweld tegen het lichaam van de vrouw: zwangere vrouwen ontvingen dikwijls slagen en stompen op de maag. Zeer dikwijls ging het geweld gepaard met diefstal. Onder de geweldsmisdrijven nam het te vondeling leggen een belangrijke plaats in. En hier stelt men duidelijk vast dat er verband bestond tussen een verhoging van de brood- of huurprijzen en het aantal te vondeling gelegde kinderen, evenals het aantal kindermoorden. Onder de vermogensdelicten namen de gewone diefstallen de eerste plaats in (68%). Het is wel eigenaardig vast te stellen dat de meerderheid der gestolen voorwerpen een kleine waarde had: in 45% der gevallen hadden de gestolen voorwerpen nog niet de waarde van een gulden, en in 80% minder dan vijf gulden. De meeste gestolen voorwerpen waren van textiel of van metaal. Deze bespottelijk lage waarde van de gestolen voorwerpen is ongetwijfeld kenmerkend voor de grote armoede van een deel der bevolking voor wie deze voorwerpen een betrekkelijk grote waarde hadden. Een ander bewijs voor de grote armoede was het grote aantal bedelaars, dat we bij de politieovertredingen in de achttiende-eeuwse Antwerpse bronnen terugvinden: hoewel bedelen officieel was verboden, blijkt evenwel uit de getuigenverhoeren en andere bronnen dat het op ruime schaal door de bevolking werd geduld. De meeste

bedelaars bezaten een hoge leeftijd en waren niet in staat om te werken. Onder hen vindt men regelmatig Egyptenaren of zigeuners en ook veel valse bedelaars die allerlei ziekten simuleren.

7. Uit de ontleding der persoonlijke gegevens der delinquenten blijkt dat slechts 5% uit vrouwen bestond. Wat de leeftijd der misdadigers betreft vindt men dezelfde situatie als thans: een zeer groot aantal jeugdige misdadigers (vooral bij de agressieve en vermogensdelicten) en een vermindering van de criminele activiteiten na het veertigste jaar, de bedelaars uitgezonderd. Men zou bedelarij het 'delict van de derde leeftijd' kunnen noemen. De meerderheid der delinquenten behoort tot de arbeidersklasse, die vooral in de textiel- (kant en zijde) en in de diamantnijverheid werkte. Een groot deel der agressieve criminaliteit was het werk van soldaten van het Antwerps garnizoen (21%). Het is niet te verwonderen dat men zo weinig delinquenten vindt uit de burgerklasse. Slechts 0,7% was notaris, geneesheer of advocaat en ongeveer 2% was werkgever of koopman. Het grote aantal delinquenten dat tot de lagere bevolgingsklasse behoorde, blijkt duidelijk wanneer men op het topografisch plan van de stad de criminogene kernen opzoekt. Dat zijn dan precies de armste wijken van de stad: de wijken van de Paradijsstraat, van de Vuilrui en van de Vliersteeg, waar thans nog vele cliënten van het Antwerps gerechtshof uit voortkomen. Men begrijpt dan ook dat de meerderheid der beschuldigten analfabeet was.

8. Reeds in het huidige stadium van het onderzoek kunnen wij voor wat betreft de gehele achttiende eeuw een algemene tendens naar een humanisering van het strafrecht vaststellen. De centrale regering te Brussel onder gouverneur-generaal Karel van Lorreinen en vooral onder keizer Jozef II was voorstander van humaniserende strafrechtshervormingen. Daartegenover staat dat de verantwoordelijke magistraten-rechters te Antwerpen voor een groot deel nog conservatief waren. In het huidige stadium van het project hebben wij evenwel nog geen rechtstreekse Beccariaanse invloeden kunnen ontdekken. Maar de kwantitatieve analyse leert ons zeer veel over het strafrechtsbeleid in het algemeen.

In de achttiende eeuw veroordeelde men te Antwerpen niet meer tot bedevaartstraffen, noch tot verminkingsstraffen en galei straffen. Wij treffen te Antwerpen in de achttiende eeuw nog vijf soorten straffen aan: de doodstraf in drie varianten (door het zwaard, het koord en het rad), de lijfstraffen (brandmerking, en geseling), dan de ontorende straf van de kaak, het schavot of de schandpaal en de openbare vergiffenis, vervolgens de vrijheidsstraffen (gevangenis en verbanning) en tenslotte de boete en confiscatie der goederen.

Welnu, terwijl in het begin en het midden der achttiende eeuw de doodstraffen nog 18% der totale straffen uitmaakten, behaalde de doodstraf in het laatste kwart van de eeuw nog slechts 1% van de straffen: tussen 1765 en 1794 treft men de doodstraf slechts zes maal aan: vier maal door het koord (telkens voor diefstal) en tweemaal door het rad (voor moord). De voornaamste lijfstraf, de brandmerking, die tot 1760 nog in 22% der gevallen werd uitgevoerd, kwam in het laatste kwart der eeuw niet meer voor. De geseling, nog in 57% der gevallen tot 1760 toegepast, werd op het einde van de eeuw slechts als bijkomende straf en trouwens zeer zelden uitgesproken. De ontorende straf van kaak of schandpaal, die nog in 44% der gevallen tot 1760 werd uitgesproken, kwam tijdens het laatste kwart van de eeuw eveneens slechts zeer zelden voor. Ook wat betreft de vrijheidsstraffen (gevangenis en verbanning) valt een totale wijziging waar te nemen. Daar waar verbanning, de meest populaire straf der achttiende eeuw, van 1700 tot 1764 nog in ongeveer 52% der gevallen werd uitgesproken, viel deze straf terug tot 15% in de periode 1764 tot 1775 en werd slechts in 5% der gevallen uitgesproken, maar van 1775 tot 1784 leidden 69% der vonnissen tot gevangenisstraffen: meestal naar het Correctiehuis te Vilvoorde, minder naar het gemeentelijk tuchthuis, het Steen, de amigo of de Cellebroeders. Bij toepassing van fol-

tering stelt men trouwens eenzelfde trend vast. Hoewel wij wel de subjectiviteit en ook de grenzen van de kwantitatieve methode onderkennen, kunnen wij via de Antwerpse jurisprudentie aantonen dat er een 'mentale revolutie' of 'mutatie' der rechters in de tweede helft der achttiende eeuw heeft plaatsgevonden van een strafrecht gebaseerd op exemplarisme en angstaanjaging naar een meer humane strafrechtstoepassing gebaseerd op het idee van toezicht, zoals die was uitgedacht en werd gestimuleerd door Beccaria, Sonnenfels en de Franse filosofen en werd toegepast door de verlichte despoten en in de Zuidelijke-Nederlanden werd verdedigd door Vilain XIII, Robiano, Crumpipen en Goswin de Fierlant.

9. Tenslotte zijn wij getroffen door het kleine aantal vervolgd en het geringe aantal door de schepenen van Antwerpen gevonniste delicten. Wij vonden slechts de wettelijke criminaliteit terug, want het is buiten twijfel dat er in een stad van 50.000 inwoners een grotere criminaliteit bestond dan deze die wij in de Correctieboeken hebben teruggevonden. Heden stelt men trouwens eveneens een *dark number* vast.

De opsluitingsbevelen voor een kortere of langere periode in het tuchthuis van Vilvoorde of in het gemeentelijk 'dwanghuis', uitgesproken door de Antwerpse rechters-magistraten, de composities van de schouten en de luitenant-schouten, en de genadeverlening door de gouverneur-generaal voordat het proces was beëindigd, brengen ons tot een wettelijke criminaliteit van maximaal duizend gevallen voor een periode van honderd jaar. Maar dank zij het grote aantal processen-verbaal, dat wij hebben onderzocht en dat in een bepaalde verhouding stond tot de niet achtervolgde delicten, was het ons mogelijk de wettelijke criminaliteit te plaatsen tegenover de vastgestelde criminaliteit. Met de nodige voorzichtigheid, omdat het niet altijd mogelijk is na te gaan of alle bronnen volledig zijn, kunnen wij schatten dat te Antwerpen in de achttiende eeuw in minstens meer dan 60% der gevallen de delinquenten niet werden vervolgd.

Wij hebben ons op een zeker ogenblik angstvallig afgevraagd of ons bronnenmateriaal geen lacunes bevatte. Het staat evenwel buiten twijfel dat de processen integraal zijn bevaard gebleven en zorgvuldig, week na week in een register werden ingeschreven, waarvan de pagina's werden genummerd. De nauwkeurigheid van de registraties wordt steeds groter naarmate de achttiende eeuw voortschrijdt. Wij beamen dan ook de opmerkingen van F. Vanhemelryck, die in een studie over de criminaliteit in Brussel opmerkt dat de cijfers aangaande de criminaliteit altijd onvolledig zijn en alleen approximatief zijn te beschouwen. Dit verklaart Vanhemelryck onder andere uit de ondoeltreffende werking van het politieapparaat⁵. Hij geeft voor Brussel drie redenen die ook voor Antwerpen gelden. De stadssergeanten - acht in totaal - waren ook te Antwerpen te weinig talrijk om de criminaliteit doeltreffend te kunnen bestrijden. De 32 'anduyten' of nachtwakers, die 's-nachts door de stad patrouilleerden waren eveneens onvoldoende, vooral wanneer ze net als in Brussel te oud waren. Het kleine aantal processen bewijst ook dat de Antwerpse officieren van justitie, de schouten en de luitenant-schouten even weinig actief waren als hun Brusselse collega's, gezien de hieraan verbonden onkosten. Immers, indien een beschuldigde de proceskosten niet kon betalen vielen deze ten laste van de schout. Men begrijpt dan ook de voorzichtigheid van de schout om niet al te vlug een vervolging in te zetten.

Voor een doeltreffende werking van het gerecht is een goede inrichting van het politieapparaat echter niet de enige belangrijke factor. Om een goede vervolging te kunnen be-

5. F. Vanhemelryck, 'Bijdrage tot de studie van het politieapparaat in het ancien régime', *Belgisch tijdschrift voor filologie en geschiedenis*, L (Brussel, 1972) 356-394).

ginnen, moet men beschikken over de aangifte van het delict en de getuigenverklaringen. Welnu, in de achttiende eeuw hebben in Antwerpen honderden slachtoffers van bijvoorbeeld verkrachting of diefstal, de dader niet aangeklaagd en wel om allerlei redenen, bijvoorbeeld uit schaamtegevoel of uit vrees voor wraak en ook wegens de negatieve en kritische houding van een groot deel der bevolking ten overstaan van het politieapparaat. Bovendien kunnen wij ons ook de vraag stellen of in het kader van een preventief collectief beleid - wat het doel was van het strafrecht in de achttiende eeuw - in tegenstelling tot het huidige preventief individuele beleid - het niet noodzakelijk was bij wijze van voorbeeld één delinquent te achtervolgen en te straffen, die misschien op willekeurige wijze werd gekozen om de massa der criminelen af te schrikken.

Zo kunnen wij besluiten met vast te stellen dat de ondoeltreffende inrichting van het politieapparaat, het gebrek aan vertrouwen in de rechterlijke instellingen en de houding der bevolking om zelf bepaalde overtredingen van morele en jurische aard te regelen ons de verklaring kunnen geven voor het *dark number* van de Antwerpse criminaliteit in de achttiende eeuw. Dit zijn de voornaamste voorlopige resultaten van - en ik onderlijn het - ons collectief onderzoek. Wanneer wij de definitieve besluiten zullen hebben geformuleerd, dan hopen wij met een nieuw project over de criminaliteit en de Antwerpse historische criminologie in de negentiende eeuw te starten. Zo zullen wij de ontwikkeling van het strafrecht en de criminaliteit over een periode van tweehonderd jaar kunnen bestuderen, uitgaande van de traditionele gedachten over strafrecht aan het begin van de achttiende eeuw, over de Beccariaanse hervormingsideeën uit de tweede helft der achttiende eeuw en de nieuwe ideeën van het Franse republikeinse en Napoleontische regime, de *Code Pénal* van 1810, het regime van het koninkrijk der Nederlanden, om uit te monden op het Belgisch stelsel met het strafwetboek van 1867, dat nog altijd van kracht is. Met behulp van de resultaten van de analyse van de reële praktijk van het strafrecht hopen wij een concreter beeld te kunnen geven van de economische en sociale geschiedenis en de mentaliteitsgeschiedenis van de belangrijke stad, die Antwerpen was.

Recensies

Gerlof Verwey, *Geschiedenis van Nederland. Levensverhaal van zijn bevolking* (Elseviers Historische Bibliotheek; Amsterdam-Brussel: Agon-Elsevier, 1976, 1085 blz., f 59,50, ISBN 90 10 01630 7).

Dit boek is een samenvattende algemene geschiedenis van (Noord-) Nederland vanaf de eerste sporen van menselijke aanwezigheid tot heden. De schrijver, zoon van de bekende letterkundige Albert Verwey, is geen historicus van professie maar een zakenman in ruste met een warme belangstelling voor de vaderlandse geschiedenis, die acht jaar aan dit levensverhaal van de bevolking van Nederland heeft gewerkt. Schöffers, die zijn boek van een lovend 'Woord vooraf' voorzag, noemt hem een amateur in de beste zin van het woord, een liefhebber die kenner is geworden. Bij de vaklieden, die aan grote syntheses als deze nauwelijks meer toekomen, zullen eventuele bedenkingen tegen het boek van Verwey, bijvoorbeeld tegen de ietwat traditioneel-ouderwetse benadering waarin Grote Mannen wel erg sterk op de voorgrond treden, spoedig achterwege blijven om plaats te maken voor eerbied en de bewondering die het werk verdienen, zo meent Schöffers.

Dat is ongetwijfeld waar. Door één man geschreven samenvattende overzichten van deze aard zijn zeldzaam, terwijl daaraan, met name in het onderwijs wel behoefte is. Misschien meer nog dan vroeger, omdat in de tegenwoordige opleiding van de leerkrachten kennis van een overzicht van de geschiedenis een minder belangrijke plaats inneemt dan in het verleden het geval was. Dat de schrijver van zo'n synthese geen beroepshistoricus is, heeft bovendien een voordelige kant. Hij staat daardoor dicht bij het lezerspubliek dat hij, gedreven door enthousiasme en minder gehinderd door wetenschappelijke scepsis dan de vakman, het boeiende verhaal biedt waarom het vraagt. Terecht wijst Schöffers in dit verband op auteurs als Louwse, De Rek en Jaap ter Haar. Het is met de geschiedenis als met voetbal: zonder amateurs geen eredivisie. Op het lagere niveau waar geestdrift en plezier in het spel hoofdzaak zijn, worden de latere profs gemotiveerd en de Cruyfs geboren. Voor een boek als dit van Gerlof Verwey is zeker plaats.

Geschiedenis van Nederland bestaat uit drie delen in één band. In het eerste deel: 'Wording van een Land' behandelt Verwey de periode van de laatste ijstijd tot ongeveer 1600. Hij schenkt daarin, behalve aan de middeleeuwen en de zestiende eeuw, ruim aandacht aan de prehistorie van Nederland. In het tweede deel: 'Groei van een Republiek' vertelt hij de geschiedenis van Noord-Nederland tot 1813. De nadruk ligt in dit deel op de bewonderde economische en culturele bloei van Holland en figuren als Johan van Oldenbarnevelt, Maurits, Tromp en De Ruyter. In het derde deel: 'Ontstaan van een Dynastieke Democratie' wordt het verhaal tot het heden voortgezet. Ook in dit deel liggen de accenten op de economische- en de cultuurgeschiedenis. Op deze terreinen toont de liefhebber

Verwey zich het meest een kenner. Zijn beschouwingen over de ontwikkelingen in de kunst, de literatuur en de wetenschap getuigen van een indrukwekkende eruditie.

Gerlof Verwey schrijft vooral cultuurgeschiedenis. Maar hij doet dat wel vanuit een cultuurideaal van een tijd die voorbij is: de tijd van Huizinga's *Geschonden Wereld*. Cultuur is voor hem elitair. Met de woorden van Huizinga: 'Het is in zekere zin de bijmenging van een element aristocratie, wat de democratie bestaanbaar maakt, aangezien zij zonder dit gehalte steeds gevaar loopt, te stranden op de onbeschaafdheid der massa's' ('Geschonden Wereld', *Verzamelde Werken*, VII, 536). Vanuit deze optiek ziet Verwey vooral de groten in de samenleving. Hij heeft het oog gericht op de leidende figuren in de wereld van de politiek en van de geest en waardeert daarnaast de giganten uit de wereld van de handel en de industrie. Zijn helden zijn de schrijvers, de dichters, de kunstenaars, de geleerden en de *captains of industry*. Zo komt hij er bijvoorbeeld toe het Nederlandse cultuurleven tijdens het interbellum in de twintigste eeuw op één lijn te stellen met de zeventiende-eeuwse bloei-periode. Het levensverhaal van de bevolking raakt door die benadering echter wel wat in de verdrukking. Wie in de ondertitel heeft gelezen dat het doen en laten van de gewone man in het volle licht zou komen te staan, wordt teleurgesteld. Sociale geschiedenis is niet de sterkste kant van Verwey.

Enkele voorbeelden mogen dat illustreren. Zo wordt het optreden van de begijnen in de veertiende eeuw met geen woord in verband gebracht met de sociale problematiek van die tijd, terwijl daarover, bijvoorbeeld over het vrouwenoverschot, toch wel het een en ander geschreven is. Bij de bespreking van de rederijkersspelen wordt niet gerept van de maatschappijkritiek die daarin vaak was verpakt, terwijl Kuttner wel in de literatuurlijst van de schrijver voorkomt. Het duidelijkst komt het onvermogen om zich in te leven in de zorgen van de gewone man echter aan het licht als Verwey de twintigste eeuw bespreekt. Onthullend in dit verband is de passage die aan zijn pen ontglipt als hij de loonsverhogingen rond 1960 bespreekt. Hij schrijft: 'De sociaal-democraten die tot dusverre hadden berust in een geleide loonpolitiek waren van mening dat nu het allen goed ging, de arbeiders recht hadden op nog meer sociale voordelen en nog hogere lonen dan zij al hadden verworven'(949).

De laatste bladzijden van het boek, waarin Verwey de vloedgolf van veranderingen in de Nederlandse samenleving van vandaag beschrijft, doen opnieuw sterk aan Huizinga's *Geschonden Wereld* denken: klagen over huizenblokken die bos en hei verdringen, maar vergeten dat er op die hei in plaggenhutten werd gewoond. Verwey betreurt het verdwijnen van de deugden van weleer: spaarzaamheid, soberheid en dergelijke, maar ziet niet dat daar andere deugden voor in de plaats zijn gekomen. Deugden als eerlijkheid, gevoel voor authenticiteit en onafhankelijkheid. 'History' als 'old man's game' heeft hier wel zijn bezwaren.

Het is jammer dat *Geschiedenis van Nederland* een aantal feilen vertoont, die vermeden hadden kunnen worden. Zonder veel moeite zou er eenheid in de spelling kunnen zijn aangebracht. Nu werkt het gebrek aan eenvormigheid in de spelling storend: Sachsen (264) naast Saksen (273), Stevin (398) naast Stevijn (411) Van Haaren (616) naast Van Haren (620) enz. Ook bevat de tekst nogal wat verschrijvingen en fouten. Zo moet de blinde zanger Bernhof (89) natuurlijk Bernlef zijn, Arthur Perrenot (305): Antoine Perrenot, Pieter de la Cour (505) en Du Court (852): Pieter de la Court, Zum Thor (564): Zumthor, Quint Oudaatje (634): Quint Ondaatje enz. Gelet op het feit dat het boek van Verwey waarschijnlijk door veel onderwijskrachten als naslagwerk zal worden gebruikt, is het in dit verband rondweg vervelend dat de chronologie vaak onbetrouwbaar is. De volgende reeks voorbeelden mag aantonen dat het echt niet om enkele